

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Kultuuriteaduste instituut
Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond

Aivo Põlluäär

Ühistegevus kui järjepidevuse sümbol kolhoosnike elulugudes Saaremaa Viktor Kingissepa
nimelise kolhoosi näitel

Magistritöö

Juhendaja:
dotsent Ergo-Hart Västriik

Tartu 2018

Sisukord

Sissejuhatus	3
Töö taust ja eesmärk	3
Koha- ja ajalooline kontekst	6
Allikad ja metodoloogia	8
Varasem uurimislugu	11
Refleksiivsus	18
Uurimistöö ülesehitus	20
1 Ühistegevus	21
1.1 Ühistegevus Valjala vallas	24
1.2 Talgud Lööne soos	28
2 Viktor Kingissepa nimeline kolhoos	36
2.1 Kolhoosi asutamise ajastuline ja ideoloogiline kontekst	36
2.2 Esimese kolhoosi asutamislugu	39
2.3 Tööelu kolhoosis	48
2.4 Folklooriharrastus	51
2.5 Tähtpäevad	60
2.5.1 Traditsioonilised tähtpäevad	60
2.5.2 Uued tähtpäevad	63
3 Pärast kolhoosi	73
3.1 Sakla Külaarengu Selts	75
3.2 Sakla muuseumid	80
3.3 Talgud Sakla külas	84
3.4 Kolhoosikokkutulekud	86
Kokkuvõte	90
Summary	93
Kirjandus ja allikad	96
Arhiiviallikad	96
Kirjandus	97
Internetiallikad	103
Empiirilised allikad	110
Lisa 1. Kaardid ja joonised	111
Lisa 2. Fotod	112

Sissejuhatus

Töö taust ja eesmärk

Minu kodutalu¹ Saaremaal Kangrusselja külas asub sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi sünnikohast Sakla külast umbes kilomeetri kaugusel. 1947. aastal moodustati seal Viktor Kingissepa nimeline kolhoos, millega on olnud seotud minu vanaisa ja vanemad. 2015. aastal seadsin sammud Sakla seltsimajja, et tutvuda tantsurühma Viktooria tegemistega. Teadsin siis Sakla külast ja kolhoosist üpris vähe, peas vaid mälestus ühest jaanipäevast 1990. aastatel seltsimaja õuel. Ingrid Rüütli sulest oli äsja ilmunud väljaanne „Saaremaa laule ja lugusid“, mille DVD-lt võib leida 1961. aastal üles võetud filmkaadreid Valjala kihelkonna tantsijatest. Folkloristikatudengi ja muusikuna soovisin näha, kas tantsitakse siiani vanu seltskonnatantse ja kas neis esineb piirkonnale omaseid erijooni. Tantsu-uurijat minust siiski ei saanud, hoopis pillimees tantsijatele. Saklas avastasin aktiivse külaseltsi, mille liikmeks 2017. aastal astusin, muuseumi ja põneva ajaloo. Ühel külaseltsi koosolekul 2015. aastal oli mul kaasas kaamera ja igaüks sai sõna, kuidas ta minu perekonda tunneb. Sain tuttavaks oma vanavanemate kolleegide, lapsepõlvesõprade ja kaugete sugulastega. Et mu vanavanemaid enam elavate kirjas pole, võtsin nõuks igaüht eraldi intervjuuerida, et koduloo uurijana oma perekonnast ja paiga ajaloost rohkem teada saada.

Samal ajal tehti mulle TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnast ettepanek osaleda Eesti-Soome ühisprojekti „Sõjaajaloost kaasaegse hariduseni“ (2015–2017), mille eesmärk oli uurida teise maailmasõja sündmusi toonaste laste ja noorte perspektiivist (vt Europaeus & Põlluäär 2016) ning uurimuse põhjal valmisid koolilastele suunatud õppematerjalid (Europaeus & Põlluäär 2017). Välitöödel intervjueerisin inimesi Tartus ja Saaremaal ning Saaremaa puhul ühendasin eelpool mainitud soovi vestelda inimestega oma kodukandist. Sõjaajaloo kõrval hakkas mulle huvi pakkuma kolhoosielu, mida minu meelest on vähe uuritud. 2017. aastal otsustasin teha lisaintervjuusid, milles keskenduda kolhoositemaatikale. Kokkuvõttes intervjueerisin Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi endisi liikmeid ajavahemikus 2015–2018. Enamus küsitletuid elab siiani Saklas või selle lähiümbruses. Mida enam täienesid minu

¹ Elasin keskkooli lõpuni tegelikult Valjalas, aga lähedasemaks pean end isataluga, kus möödusid kõik vabad hetked.

teadmised, seda paremini oskasin küsimusi sõnastada, mis tähendab, et osasid intervjuueeritavaid külastasin korduvalt täpsustavate küsimuste esitamiseks.

Samaaegselt minu välitöödega 2015. aastal kasvas intervjuueeritavate huvi kolhoosi ajaloo jäädvustamise vastu. Mulle jagati soovitusi, milliste teemade kohta küsida. Neist enim leidsid kõlapinda talgud, mida peetakse Saklas regulaarselt. N-ö ametlike talgute (Teeme ära!) kõrval toimuvad siin ka spontaansed (kartulivõtt, puudelappimine jms). Sumbkülana ja sisseharjunud koostöö pinnalt on need Saklas nii tavalised, et neid ehk ei oskaksi kohalikuna väärtustada. Külaseltsi hing ja raamatukogu juhataja Agnessa Sepp on aga Rahvakultuuri Keskuse kaudu saanud innustust ning 2016. aastal lisanud „Talgud Saklas“ Eesti vaimse kultuuripärandi nimistusse (Sepp 2016c). Külaseltsi kaudu on Sakla ja ümberkaudsete külade elanike² teadlikkus kasvanud ning järjepidevat ühistegevust kasutatakse oma küla turundamiseks. Intervjuudest selgus, et oluliseks ei peeta ainult Nõukogude perioodi, vaid ka sellele eelnenud aega, mida soovitakse muuseumi kaudu tutvustada.

Magistritöös uurin, kuidas endised kolhoosnikud³ Saklas loodud Viktor Kingissepa nimelist kolhoosi meenutavad. Seejuures keskendun ühistegevuse tähenduse muutumisele ajas ning selle rollile järjepidevuse kandjana. Üllataval kombel meenutasid intervjuueeritavad nõukogude perioodi valdavalt positiivses võtmes, mis ei läinud kuidagi kokku selle pildiga, mille kooliharidus ja meedia minus kui 2000. aastate kooliõpilase jaoks olid loonud. Enne välitööd arvasin, et see oli periood, mida iseloomustavad kannatused, KGB, käsumajandus ja pidev propaganda, ning see oli ajajärk, millest ei tohi ega taheta rääkida. Seda Eesti ajaloo etappi käsitlevad vastakad seisukohad on hiljuti olnud aktuaalsed ka meedias: 2013. aastal filmiti Saklas üks „Maahommiku“ saade, milles saatejuht küsis endiselt kultuuritöötajalt, kas tal pole häbi kolhoosiaega meenutada. Vastuseks kõlas, et see on osa meie ajaloost, mis moodustas suure osa paljude inimeste elust (ERR 2013b). Aili Aarelaid-Tart (2012: 146–152) on kirjutanud, kuidas 1990ndate algul muutus dominantseks diskursuseks nõukogude aega negatiivses võtmes meenutada. Okupatsioonide muuseumi tegevdirektori Merilin Piipuu (2016: 99–100) hinnangul on selle ajalookäsitlusega kokkusobimatud mälestused olnud kõrvale jäetud. 2000ndateks aastateks on aga erinevaid diskursusi lisandunud ning laiemalt hakatud teadvustama, et keegi ei saa pretendeerida ajaloolise tõe monopolile ning sõnaõigus on ka neil,

² Sakla küla võib pidada tõmbekeskuseks naaberküladele, nagu Väljaküla, Oessaare, Siiksaare, Turja, Nurme, Kallemäe, Vana-Lõve ja Kangrusselja. Saklas asuvad teenused, nagu raamatukogu, perearsti vastuvõtt, muuseumid, seltsimaja. Võimalik on osaleda tantsuringis, külaseltsi korraldatud üritustel ja käsitööringides.

³ „Kolhoosnik“ on omandanud halvustava tähenduse, näiteks söimasid Rahvaliidu liikmed 2004. aastal isamaaliitlasi kolhoosnikeks, pidades neid nõukogude aja jäänukiteks (Delfi 2004). Siinses magistritöös tähendab „kolhoosnik“ kolhoosi liiget nagu on kirjas ÕS-is.

kes oma elu okupatsiooniajal õnnelikus võtmes meenutavad (Aarelaid-Tart 2012: 151, 157; Jõesalu & Nugin 2017: 100; Piipuu 2016: 98). Seda üllatavam on president Kaljulaidi sõnavõtt 2017. aasta septembris, kus ta väljendas arusaamatust nende inimeste üle, kes oma lapsepõlve Nõukogude Eestis helgetes toonides näevad (Mõnikord 2017). Sellele järgnes ka rida vastulauseid (vt Ergma 2017, Kallas 2017). Näiteks Ene Kesler (2017) tõi välja, et lapsepõlv oli riigikorrast hoolimata helge, sest lapsed ideoloogiat mõtestada ei oska. Juba 13 aastat tagasi kirjutas etnoloog Indrek Jääts (2005), et taasiseseisvumisaja algul ajalookäsitluses hukka mõistetud kolhoosiperiood väärrib uurimist, et senist mustvalget pilti mitmekesistada. Eesti Päevalehes ilmunud Jäätsi artiklile kirjutati 333 netikommentaari, milles muuhulgas mõisteti hukka ajajärgu üldistamine ühe eduka kolhoosi loo põhjal. Ka Viktor Kingissepa nimeline kolhoos oli edukas ja näidismajandiks teistele. Siiski rõhutan, et siinse magistritöö keskmes on nimetatud kolhoosi inimeste mälestused ning mina nende tõlgendaja ja edastajana ei pretendeeri mingisuguse ajaloolise tõe ja õiguse jaluleseadmisele.

Kõigi nende aastate jooksul, mil olen teinud välitöid, on mulle toeks olnud Sakla raamatukogu juhataja ja külaseltsi juhatuse liige Agnessa Sepp, kes lubas mul tutvuda Sakla kolhoosimuuseumi materjalidega ning organiseeris kokkusaamisi intervjuueeritavatega. Ühtlasi oli ta alati valmis vastama küsimustele, mis mul töö käigus üles kerkisid. Tänuvõlglane olen ka Taive Särje ees, kes jagas lahkelt infot oma isa Bernhard Viidingu loomingu kohta, mis oli kollektiviseerimise suhtes kriitiline ja sattus keelustamise ohvriks. Olen tänulik kõikidele intervjuueeritavatele usalduse ja oma mälestuste jagamise eest. Eriline tänu kuulub Sakla tantsurühma Viktooria väsimatutele tantsijatele, kes mind oma tegemistesse on kaasanud. Toeks on olnud ka kolleegid Eesti Rahvaluule Arhiivist ja Eesti Sõjamuuseumist ning sõbrad Tartu NEFA rühmast. Ülimalt tänulik olen oma esimesele ajalooõpetajale Ester Vaiksaarele, kes teeb Valjala Põhikoolis väsimatult tööd Valjala kohapärimuse tutvustamiseks ja kogumiseks ning seda entusiasmi ka minusse suutis süstida. Nõndasamuti on mind eluteel saatnud vanaema Aino põnevad mälestused. Suure tänu olen võlgu oma juhendajale Ergo-Hart Västriku, kes on kaasa teinud kõik minu teemamuutused ning seejuures alati parimat nõu andnud. Aitäh Jaanikale, kes luges töö läbi ja andis nõu. Aitäh ka sulle, Allar. Töö valmimisel oli abiks Voldemar Siimoni Mälestusfondi stipendium, mille pälvisin 2017. aasta kevadel välitööde ja intervjuude litereerimisega seotud kulude katmiseks. Välitöödel kogutud materjali annan üle Eesti Rahvaluule Arhiivi.

Koha- ja ajalooline kontekst

Siinse magistristö keskmes on Viktor Kingissepa nimeline kolhoos, mis asutati 1947. aastal Sakla külas ning hõlmas pärast kolhooside liitmisi 1976. aastal⁴ kogu Valjala valla territooriumi (mis kattub enam-vähem varasema Valjala kihelkonna piiridega) (vt kaart 1). Valjala vald liideti haldusreformi tulemusel 2017. aastal osavallana Saaremaa valda. Käesolevas töös jään siiski kergema jälgitavuse huvides Valjala valla mõiste juurde, nagu see oli enne nimetatud liitmist (vt kaart 2). Vajadusel viitan samamoodi ka teistele Saaremaa valdadele.

Valjala on tuntud paigana, kus 1227. aastal lõppes saarlaste alistumise ja ristimisega muistne vabadusvõitlus. Pärast seda jagunes Saaremaa Mõõgavendade ordu ja Saare-Lääne piiskopkonna vahel. Nende valdusi lahutas Valjala kihelkonna idapiiriks olev Maadevahe jõgi ning Valjala kuulus piiskopi võimu alla. Ristisõdijate ja saarlaste vahel sõlmiti vasallileping, millega Saaremaale anti eristaatus. Liivi sõja järel sai Saaremaa Taani kuningriigi osaks ning 1645-1710 kuulus Rootsile, misjärel kuni 1917. aastani kuulus Vene tsaaririiki Liivimaa kubermangu koosseisus, kuni viimane ühendati Eestimaa kubermanguga. Sama aasta oktoobrist 1918. aasta novembrini kuulus Saaremaa Saksa keisririigile. (Mägi 2007: 68; Tarvel 2007: 84–86, 105–110; Pedakmäe 2007: 143; Öpik 2007: 164; Laur 2007: 202; Ant 2007: 264–266)

1891. aastal liideti Valjala kihelkonna piires olevad vallad ning jäi kaks suuremat valda: Vana-Lõve ja Kogula, kus oli kokku 4000 elanikku. 1900. aastal liideti need Kogula vallaks ja nimetati 1936. aastal Valjala vallaks. (Pao 1999: 42) Enne seda kandsid Valjala nime ainult kirik ja maalinn (samas: 10). 1945. aastal moodustati vallast Kallemäe, Sassi (1953. aastast Veeriku) ja Valjala külanõukogud (samas: 44), mis 1950-1959 kuulusid Orissaare rajooni ning 1959-1989 Kingissepa rajooni. Veeriku külanõukogu liideti Valjalaga 1954. aastal, Kallemäe 1960 (samas: 44). 1990. aasta jaanuaris sai Kingissepa rajoonist Kingissepa maakond, mis veel samal kuul nimetati ümber Saare maakonnaks. Valjala vald taastati 1992. aasta märtsis (samas: 44) ning liideti 2017. aastal Saaremaa vallaga.

Vallas on olnud kolm konkureerivat keskust: Valjala, Sakla ja Tõnija (vt kaart 2). Mitmes kohas siinses töös viitan praegusele Valjala alevikule kui Valjala kirikukülale. See on ajalooline kihelkonnasüda, kus asub Valjala Püha Martini kirik koos kirikumõisaga. See pika ajalooga luteri, algselt katoliku kirik on Valjala usuelu keskus. Kihelkonnas ei ole erinevalt ülejäänud

⁴ Varasemaid ühekülakolhooside liitmisi toimus juba 1950ndatel. 1976. aastal liideti Viktor Kingissepa nimeline kolhoos Valjala kolhoosiga.

Saaremaast kunagi ehitatud õigeuskirikut, ehkki mõnda aega tegutses Reomäe koguduse palvemaja Vana-Lõve⁵ mõisa juures. Valjala õigeusklik rahvas jagunes seetõttu Reomäe (Püha khk), Laimjala (Põide khk) ja Pärsama (Karja khk) koguduste vahel. Samas tegutsesid vennastekoguduste palvemajad, nt Rahu külas (Katvel 2009: 73). Kirikuküla on nimetatud ka Papialeviks ning 1936. aastal lühiajaliselt Armandiks (Pao 1999: 24–26).

Valjala, Tõnija ja Sakla asuvad kõik üksteisest 6,5 km kaugusel, moodustades kaardil kolmnurga. Tõnija asub kirikukülast idas, Sakla kagus. Tõnija pikale ajaloole viitavad kalmed ja katkuauk. Seda on kivikalmete rohkuse tõttu koguni Saaremaa üheks suurimaks muinasaegseks asulaks peetud (Mägi 2007: 58). Sakla paikneb Uue-Lõve ja Sakla mõisate maadel ning asetseb vana Kuressaare-Kuivastu postimaantee ääres. Kolhoosikontorgi asus tööle endises Uue-Lõve hobupostijaamas. Siin tegutses enne 1941. aasta küüditamist ärimees Aleksander Mihkels, kes kasvatas hobuseid, pani käima Saaremaa esimesed bussid ning vedas nendega ka posti. Uue-Lõve mõisas tegutses 4-klassiline algkool,⁶ mis 1941. aastast jätkas tegevust uues majas Kallemäel, ning tööd pakkus inimestele mh Sakla tellisevabrik. Tulu teeniti ka postijaama kõrval asuva meierei kaudu.

Konkurents keskuste vahel avaldus ühistutes tekkinud konfliktides – vaieldi näiteks selle üle, kuhu oleks sobivaim rajada ühismeierei. 1936. aastaks oli see rajatud Valjala kirikukülla, samuti Jööri-Kõnnu masinatarvitajate ühisuse veski ja ühiskauplus, tegutses ka kolm erakauplust ning kihelkonnakooli hoones asus vallamaja (Pao 1999: 26). Samas loodi esimene kolhoos 1947. aastal hoopis Saklas ning seeläbi suurenes Sakla roll. Kolhoosi asutamise aastal elas Saklas 143 inimest ning 1987. aastal oli elanike arv 150 (Pao 1987: 52). 1975. aastal oli Valjalas elanikke vaid sadakond rohkem – 277 inimest, kuid 1986. aastal oli see juba 452 (samal: 45). Aja jooksul liideti vallasiseseid kolhoose, nagu kunagi kihelkonnasiseseid valdu ning järele jäid Viktor Kingissepa nimeline keskusega Saklas, Valjala kolhoos keskusega Valjala kirikukülas ning Hommiku kolhoos keskusega Tõnijal. Kõigis kolmes kerkisid avarad kortermajad, meelitamaks noori kolhoosidesse tööle. 1968. aastal aga liideti Hommik Valjalaga ning 1976. aastal otsustati ülevallalise kolhoosi moodustamise kasuks. See kolhoos võttis üle Viktor Kingissepa nime, kuid juhtimine viidi Valjalga, mida peeti perspektiivsemaks asukohaks. (Pao 1999: 63) See tekitas Sakla elanikes vastumeelsust, nagu oleks nende tehtud töö olnud asjata (vt ka ptk 2.4). Valjalga aga ehitati lasteaed, kool, juustutööstus, uued

⁵ Küla praegune nimekuju on Vanalõve, kuid pean siin õigemaks kasutada vanemat, mis on analoogne Uue-Lõvele. Vana- ja Uue-Lõve mõisate maid tervikuna on nimetatud Lõve piirkonnaks.

⁶ Uue-Lõve mõis asus kaasaja Väljakülas.

individuaal- ja korterelamud ning jõusöödatehas. Mugavustega korteritesse saabus noori küladest ja kaugemalt ning Valjala kasvas linliku ilmega asulaks.

Allikad ja metodoloogia

Töö empiiriline materjal on jäädvustatud välitöödel aastatel 2015–2018. 2015. aasta lõpus ja 2016. algul kogusin Saaremaal sõja- ning selle kõrvalt kolhoosimälestusi. 2017. aasta suve välitöödel keskendusin mälestustele Viktor Kingissepa nimelises kolhoosis töötamisest ning külastasin uuesti ka mõned varem küsitletud inimest. Viimase intervjuu viisin läbi veebruaris 2018, et saada andmeid sõjaeelse ühistegevuse kohta Valjala vallas. Empiiriline materjal annab aimu, kuidas meenutavad Nõukogude aega ja ühistegevusega seonduvat Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi endised töötajad 2010. aastate teises pooles.

2015.–2016. aastal toimunud välitöödel leidsin intervjueeritavad lumepallimeetodil oma kodu lähedalt. Andmete kogumiseks kasutasin poolstruktureeritud intervjuusid. Jutustajate narratiivis järgnes sõjale alati pilt kolhoosi astumisest ning kõiki küsitletuid ühendas kuulumine Viktor Kingissepa nimelisse kolhoosi. Hakkasin seetõttu ka igas järgnevas intervjuus kolhoosiajale rohkem tähelepanu pöörama. Et küsitlesin 1929–1943 sündinud inimesi, siis tundsin eelkõige huvi, kuidas kolhoos alguse sai. Teiseks fookuseks olid intervjuudes ühistegevus ja tähtpäevade tähistamine.

2017. aasta suveks olin jõudnud selgusele, et soovin käesoleva töö kirjutada Viktor Kingissepa nimelisest kolhoosist. Välitöödel intervjuueerisin 1947–1966 sündinud inimesi. Teemaring kitsenes ühistegevusele, mida toodi välja olulise märksõnana, mis Saklat siiani iseloomustab. Selle all pidasid küsitletud eelkõige silmas talguid kui kõige silmapaistvamat ühistegevuse vormi. Samuti oli pärast sõda sündinud inimesi küsitledes võimalik jälgida, kas nende suhtumine vanemast, enne 1944. aastat sündinud põlvkonnast erineb. Viisin läbi ka kaks grupiintervjuud, kus intervjueeritavad omavahel vaidlesid, et mingisugusele ühtsele tõe le jälile saada. Samas aitasid grupiintervjuud esile tuua erinevaid vaatenurki.

Samal ajal kasutasin osalusvaatluse meetodit – osalesin külaseltsi korraldatud üritustel, nagu talgud, kolhoosi autojuhtide kokkutulek 2017. aasta aprillis, Sakla saialaadad, Sakla-Väljaküla-Kallemäe külakokkutulek jpm väiksemad üritused, nagu sünnipäevad, jõulud, kadripäev. Koos Sakla tantsurühmaga Viktooria osalesin 2016. aastal Valjala rahvamajas üritusel, mil meenutati

70 aasta möödumist kuulsatest talgutest Lööne soos. Viimasena külastasin 2018. aasta 12. mail Sakla saialaata. Osalusvaatluse meetod võimaldas koguda intervjuudest erinevat empiirilist materjali, mida olen töös kasutanud mainitud ürituste kirjeldamisel läbi oma kogemuse. Selle kaudu õppisin uuritavaid paremini tundma. See materjal on talletatud minu välitööpäevikus, kuid ka fotodel ja videotel. Kirjutasin päevikusse ka oma vahetuid muljeid intervjuusituatsioonidest. Esimene sissekanne on kirjutatud 03.11.2015 ja viimane 12.05.2018.

Magistritöö peamiseks empiiriliseks allikaks on minu tehtud eluloolised intervjuud. Esimeste välitööde intervjuud olid poolstruktureeritud, milleks kasutasin Eesti-Soome ühisprojekti „Sõjaajaloost kaasaegse hariduseni“ küsitluskava. Poolstruktureeritud intervjuud võimaldavad erinevate inimeste kogemusi võrrelda, samas lähtusin alati konkreetsest situatsioonist ja küsitlesin põhimõttega, et vestlus oleks sujuv ja pigem argise iseloomuga. 2017. aastal kasutatud poolstruktureeritud intervjuud keskendusid elule kolhoosis ning varieerusid vastavalt situatsioonile. Intervjueeritavatest üks on olnud uuritava kolhoosi esimees, ülejäänud ei ole juhtival positsioonil töötanud. Tööalaselt on neil erinevad taustad – on laudatöölisi, raamatupidajaid, traktoriste, kultuuritöötajaid. 17 intervjueeritavast 5 olid mehed, milles võib näha demograafilisi põhjuseid – Statistikaameti andmeil oli Saare maakonnas 2017. aasta 1. jaanuari seisuga üle 80-aastaste inimeste seas mehi naistest 2-3 korda vähem (Statistikaamet 2017). Tegin 15 intervjuud, neist 4 olid korduvkülastused ning 6 rühmaintervjuud. Helisalvestuste maht on kokku 28 tundi. Kogu materjal on litereeritud ja saarlasena oli seejuures mu eesmärk intervjueeritavate kõne kirjakeelsete „ilustuste“ ja parandusteta kirja panna. Kirjutasin nii nagu kuulsin, jättes sisse ka sõnakordused. Litereerimise käigus toimus juba esmane analüüs esilekerkinud teemadest. Seejärel lugesin intervjuud läbi ja lähtuvalt varem formuleeritud huvist ühistegevuse vastu valisin välja sellega seotud teemad. Kopeerisin intervjuukatked selleks eraldi loodud tekstifaili ning jagasin need alateemade alla. Selline lähenemine võimaldas igast teemast saada tervikliku pildi, kuid samas joonistusid välja intervjueeritavate kogemuste erinevused. Nende kogemuste analüüsimiseks kasutasin Ene Kõresaare (2005: 12–14) rakendatud biograafilist perspektiivi, mille järgi individuaalsed kogemused on osa kollektiivsest kogemusest. Kõresaare (samal) sõnul kasutavad inimesed oma elust jutustamiseks erinevaid ühiskonnas levinud narratiive, mis võivad aja jooksul muutuda, ent kogemusi väljendatakse läbi jutustamishetkel käibiva narratiivi. Tema hinnangul sai postsotsialistlikus Eestis valdavaks katkestuse diskursus, milles jutustajad näevad 1940. aastaid rahvusliku ja isikliku elu katkestusena, luues oma identiteedis järjepidevuse sõjaeelse Eestiga (Kõresaar 2005: 71–73). Tänapäevaks on aga ajalookäsitlused mitmekesisestunud ning oma

intervjuudes olen leidnud tugeva seose Aili Aareleid-Tarti (2012: 148–149) teooriaga osava toimetulija diskursusest, mille järgi keskendub jutustaja mälestustes nõukogudeaegsele argielule, viidates oma osavusele võimuesindajatega suhtlemises ja elus läbilöömises. Minu intervjuueeritavad kirjeldasid kolhoosiaega ilusa perioodina oma elus ning vastandasid seda tänapäevale. Eelkõige vaesuse, tööpuuduse ja maapopulatsiooni vähenemise taustal hinnati kolhoosisüsteemi paremini toimivaks (vrd Haunmann 2018: 84). Nii võiks sellist kogemust võrrelda koguni Kõresaare (2005: 37–57) kirjeldatud lapsepõlve rahvuslikustumisega, milles jutustajad peavad oma lapsepõlveaegset Eesti talu etaloniks, mille järgi võiks ka praegune ühiskond toimida. Samas ei ole minu intervjuueeritavate mälestuste puhul tegu mitte restauratiivse, vaid refleksiivse nostalgiaga, millesse on sageli segatud huumorit (vt Kõresaar 2005: 68; Jõesalu 2017: 33). Selle taustal, et küsitletud jutustasid endast kui osavatest toimetulijatest ilusal Nõukogude ajal, vaatlen, kuidas kasutatakse ühistegevust oma identiteedi järjepidevuse kujutamisel. Kuigi intervjuudes viidati ühistegevuse pikale ajaloole uuritavas piirkonnas, mille tulemusel olevat õigustatud esimese kolhoosi rajamine just Saklas, viitab tagasihoidlikkus oma küla seeläbi külastajatele reklaamimises, et katkestuse diskursuse vari lasub praegugi käibivate eluloonarratiivide kohal.

Konteksti avardamiseks ja paremaks mõistmiseks olen kasutanud lisamaterjale. Näiteks kasutasin 2017. aastal Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi 70. aastapäevaks välja antud mälestuste kogumikku. Selles on mälestusi ka neilt, keda mina küsitlesin. Oluliseks täienduseks on ka ajaleheartiklid (nt Saarte Hääl, Rahva Hääl, Sirp ja Vasar, Sõnumileht jt) ning varasemad lühiuurimused ja ülevaated kolhoosi moodustamisest ja arengutest. Neist varaseim, „Esimestena kolhoositeel“ on välja antud 1972. aastal kolhoosi 25. aastapäevaks Eesti NSV Põllumajanduse Ministeeriumi Kingissepa Põllumajandusvalitsuse poolt ja sellel puudub viide konkreetsele autorile. Saarte Hääle andmeil on aga autoriks Helju Rauniste (1938–1998), kes töötas ajalehe Kommunistmehitaja toimetuses põllumajandusosakonna juhatajana ning hiljem Saarte Hääle ja Oma Saare ajakirjanikuna (Saarte Hääl 2008). Uurimuses viitan seega Raunistele kui autorile (vt Rauniste 1972). Hilisemad uuringud pärinevad mereajaloolaselt ja koduloouurijalt Bruno Paolt (s. 1931), kes on ise pärit Valjala vallast Jursi külast. 1987. aastal ilmus tema sulest kolhoosi 40. aastapäevaks teos „Küla uuendamine“ ning 1999. aastal Valjala vallavalitsuse toel Maalehe Raamatu kirjastuses trükitud „Valjala“ (vt Pao 1987, Pao 1999). Bernhard Viiding (1932–2001) oli Paoga sama küla mees, kirjanik ja luuletaja. Tema 1982. aastal kirjutatud dokumentaaljutustus „Herman Kuning“, mis räägib kolhoosi asutamisest ja selle esimese esimehe elust, on samuti uurimuse täiendavaks infoallikaks. Jutustusele eelnes

1972. aastal valminud neljaosaline film „Saaremaa küla“, mille esimesed kaks keelustati (ERR 1972). Veel aitavad uurimistöös konteksti avada Sakla kolhoosimuuseumi materjalid, mille hulgas on Valjala ja Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi laualehed, fotoalbumid, trükised, laulikud jms. Kasutatud on ka kolhoosi 65. aastapäeval filmitud videosalvestust Saklas toimunud ajalookonverentsist (ERA, EV 93), ETV telesaateid „Maahommik“, „Surma ei otsinud keegi“ ja „Elu lugu“ ning raadiosaadet „Kirjutamata memuaare“ (ERR 1979, 1985, 2013a–b). Valjala valla ühistegevuslikku tausta aitab lahti mõtestada Heinrich Männa (1999) kirjutatud „Ühistegevusega edukale elule. Sada aastat põllumeeste seltsi sünnist Valjalas 1899–1949–1999“, mida täiendavad 1930ndatel ilmunud teosed „Vestlusi ühistegevusest“ (Kider 1934), „Valjala avalikuelu tegelased kuni suveni 1935 a.“ (Mäeniit-Mihkelson 1935) ja „25 aastat Valjala Piimaühingut seoses Valjala üldarenguga“ (Mäeniit & Lember 1937).

Varasem uurimislugu

Eestis asuti kolhoosidega seotud folkloori koguma pärast 1948. aastal toimunud museoloogiakonverentse. Seal seati eesmärgiks koguda just kaasaegset Nõukogude folkloori (klassivõitlus, kolhooside ja revolutsioonide hüved). Folkloori nähti abivahendina sotsialistliku ühiskonna ülesehitamisel ja ajaloo ümberkirjutamisel (näiteks Eesti Rahvaluule Arhiivi kogud tsenseeriti, koguma pidi ainult ideoloogiliselt sobilikku materjali). Suur osa kogutud materjalist jäi aga arhiveerimata, sest folkloristid ei osanud sellega midagi peale hakata. (Kulasalu 2017) Liina Saarlo (2018) hinnangul muutus eesti folkloristika 1950. aastatel koguni konservatiivsemaks kui enne sõda – kolhoosifolkloori, mida koguda, polnud jõudnud veel tekkida ning uus rahvaloomingu mõiste senise rahvaluule asemel tekitas folkloristides vastumeelsust. Kuigi teadlased omandasid sovetlike vormelite kasutamise, maskeeriti nende taha traditsioonilised uurimisteed – endiselt käidi küsitlemas vanu pulmalaulikuid, et talletada nende mälestusi vanemast folkloorist. Uue suunana hakati uurima hoopis eepost „Kalevipoega“ ning sellega seotud kohapärimust.

Kolhooside uurimisega on märksa enam silma paistnud etnograafid. Näiteks esimene kolhoosiga seotud küsitluskava Eesti Rahva Muuseumis⁷ pärineb aastast 1953 (kava nr. 52 „Kolhooside elu-olust I“, autor Tiina Võti). Sellele järgnevad samuti Tiina Võtme koostatud

⁷ Eesti Rahva Muuseumi küsimuslehed <http://www.erm.ee/et/content/k%C3%BCsimuslehed-0> (vaadatud 24.04.2018).

küsitluskavad nr 54–56 („Kolhoosi piirkonna ajaloost I-III“) aastast 1955. Spetsiifilisemate kogumisteemade, nagu „Kirstud“ (nr 64), „Aidad“ (nr 70), „Viljapeks“ (nr 107) jms kõrval on kolhoosi-teemalist kaasaegset ainet ERM-is kogutud taas 1978. (Jüri Linnuse koostatud kava nr 148 „Küsimusi küla majanduselust“), 1979. (Jüri Linnuse koostatud kava nr 151 „Küsimusi küla ühiskondlikust elust“) ja 1986. aastal (Heiki Pärdi koostatud kava nr 173 „Eesti kolhooside rajamisest ja algusaastaist“). Postsovetlikul perioodil, näiteks Edgar Saare, Heiki Pärdi, Kirsti Jõesalu, Jaanus Plaadi, Ellen Värvi, Anu Järsi ja Terje Anepaio koostatud küsitluskavad on keskendunud nõukogudeaegsele elule üldiselt.⁸ Küllap on olnud võimalik ka varasemate küsitluskavade taaskasutamine. Juba 1951. aastal kaitsti Tartu Ülikoolis kaks kolhooside materiaalselt kultuuri käsitlevat diplomitööd: Liidia Pütsepa „Uue Elu kolhoosi materiaalne kultuur“ ja Endla Lõokese „Kolhoosietnograafia küsimusi Nõukogude Liidus ja Lihula rajooni „Edu“ kolhoosi materiaalne kultuur“. Ajavahemikus 1952–1983 kaitsti veel 4 tööd,⁹ mis tegelesid kolhoosi- või sovhoosietnograafiaga. Saarlo (2018: 140) viitab, et Kirjandusmuuseumi tööplaanis oli tegelikult mitmeid valimikke, sh „Valimik tööstustöölise ja kolhooside rahvaluulet“, millest aga ükski ei ilmunud. Samuti ei kirjutatud folkloristikatudengite välitöödel kogutu põhjal ühtegi diplomitööd. Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA 2018) loendis on vaid üks küsitluskava, mille teemaks on nõukogudeaegne pärimus: 2002. aastal koguti Mall Hiemäe juhtimisel mälestusi nõukogudeaegsetest jõuludest. Kolhoosifolkloori kogusid valdavalt Tartu Ülikooli tudengid, kelle materjalid asuvad Eesti Rahvaluule Arhiivis EKRRK kogus. Seega ühtegi Eesti kolhoosidega kaasaegset folkloristlikku uurimust ilmunud ei ole.

Kolhooside rajamist on nõukogude ajal uurinud majandusteadlane Valentin Matin (1955), kelle ülevaade kannab pealkirja „Kolhoosikorra võit Nõukogude Eestis“. Sama autor on koos Mihhail Bronšteiniga (1959) avaldanud ka uurimuse „Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine ning selle sotsiaalsed ja majanduslikud tulemused“, milles analüüsitakse kollektiivse põllumajanduse arengut. Mõlemad uurimused keskenduvad pigem kommunistliku ideoloogia selgitamisele ja õigustamisele. Hilisemad uuringud, nagu ajaloolase Evald Laasi „Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine“ (1978) ja „Eestimaa Kommunistlik Partei ellu

⁸ Edgar Saar 1998, kava nr 202 „Elu nõukogude vangimajades- ja laagrites; Heiki Pärdi 2000, kava nr 207, „Elu nõukogude ajal I“; Kirsti Jõesalu 2001, kava nr 211, „Tööelu ja töötamine Nõukogude Eestis“; Jaanus Plaadi 2002, kava nr 212, „Usuelu Eestis 1940-2002“; Ellen Värvi 2003, kava nr 216, „Noortekultuurid nõukogude ajal“; Ellen Värvi 2008, kava nr 226, „Noorte rõivastus nõukogude ajal“; Anu Järs 2007, kava nr 224, „Turism nõukogude ajal I“; Anu Järs 2008, kava nr 228, „Väliseestlaste reis Nõukogude Eestisse“; Terje Anepaio 2013, kava nr 233, „Linn ja maa nõukogude ajal“.

⁹ Etnoloogia osakonnas kaitstud lõputööde nimekiri <https://www.flku.ut.ee/et/kaitstud-tood> (vaadatud 31.04.2018).

viimas V. I. Lenini kooperatsiooniplaani 1944-1950“ (1980), keskenduvad rohkem arhiiviallikatele ja põllumajanduslikele näitajatele, kritiseerides tegelikkust moonutavat ametlikku statistikat. Juba 1972. aastal arvustas Bernhard Viiding (1972: 12) seni ilmunud kirjutiste kommentaarid ainult määrusi, otsuseid ja ajaleheartikleid ilma igasuguse kriitikata ning faktivigadega refereerida. Laasi (1987) on samas hiljem kirjutanud ka 1941. ja 1949. aasta küüditamistest ning 1944-1949 vastupanuliikumisest Eestis (Laasi 1992), milles püüdis tõestada, et Eesti ei alistunud nõukogude režiimile vabatahtlikult.

Pärast Nõukogude Liidu lagunemist tuli initsiatiiv postsotsialistlikku kolhoosielu uurida rootsi sotsiaalanthropoloogilt Sigrid Rausingilt, kes viis 1993.–1994. aastal Noarootsis Pürksi külas läbi osalusvaatluse. Oma doktoritöö „Ajalugu, mälu ja identiteet nõukogudejärgses Eestis: kolhoosi lõpp“ kaitses ta 1997. aastal. 2013. ja 2014. aastal ilmusid mälestused nimetatud välitöödest inglise ja eesti keeles („Everything Is Wonderful. Memories of a Collective Farm in Estonia“ / „Kõik on suurepärane. Mälestusi Eesti kolhoosist“). Rausing uuris Nõukogude perioodi ja kollektiviseerimise mõju mälule sõjaeelse Eesti iseseisvusaja kohta (Rausing 2004). Intervjuus Postimehe arvamustoimetaja Urve Eslasele (2013) ütles Rausing, et inimesed ei teadnud näiteks Kristuse rolli lihavõttepühadel ja et Nõukogude repressioonid olid olnud nii traagilised, et inimesed enam sellele eelnevat aega ei mäletanudki. Oma memuaarides kirjeldas Rausing kohatud inimesi küllaltki avameelselt ja pigem isegi uurijana ebaetiliselt halvustavalt. Antropoloog Inge Melchior (2014) on kiitnud Rausingit refleksiivse ja isikliku kirjutamisstiili eest, mis hoiab lugejat põnevil ja aitab lääneeurooplastel end uurijaga samastada ning Eestit läbi tema silmade näha. Samas tõi Melchior välja, et Rausing distantseerus kohalikest elanikest ja võis neile projitseerida arusaamu, mida inimesed ise ei tunnetanud. Pürksi elanikud ilmselt ei tajunud oma elu ebanormaalse ja õnnetuna, vaid elasid oma tavapärase elu, mida Rausing tõlgendas vastavalt oma päritolule Rootsi ja Inglismaa ühiskonnast, mis oli tema mõõdupuuks. Ka sotsiaalanthropoloog Aet Annist (2014) toonitas Rausingi memuaare arvustades, et võõristus on antropoloogi töövahend, kuid Rausingi puhul on tegu võõristusega, mis ei võimalda tal uuritavasse maailma siseneda ja seda mõista. Toonane reaalsus ja aineiline kultuur Noarootsis kujutas Rausingi silmis vaesust. Annist aga täheldas, et materiaalse vaesuse asemel jäi Rausingil tähelepanuta sotsiaalne vaesus, mis oli tingitud seniste suhtlusvõrgustike ja -struktuuride (kolhooside) kiirest kadumisest.

Aastatel 2000–2002 ilmus kolhoosidest mitmeid teaduslikke käsitlusi. Näiteks ERMi teadur Indrek Jääts (2000, 2002) on uurinud Oisu piirkonna kolhoosi Järvamaal (1940–1990), mille uurimise tulemused ilmusid Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatutes. Esimeses artiklis võttis ta

vaatluse alla 1970.–1990. aastad ning analüüsis, kuidas on toimunud põllumajandusreform ning mida inimesed oma elust ja toimunud muutustest arvavad. Teises artiklis käsitles autor 1940.–1960. aastaid, keskendudes argielule kolhoosis. Kasutades küll struktureeritud intervjuu meetodit, vaadeldes uuritavat perioodi läbi jutustamisaegse konteksti (Jääts 2000: 109–110), toob autor välja inimeste raskuse mälestuste dateerimisel, missuguse „puuduse korvamiseks [kasutas] arhiivimaterjale ja omaaegset ajakirjandust“ (Jääts 2002: 27). Autor märgib, et enamikul intervjuerituist on nõukogude ajaga võrreldes majanduslik toimetulek halvenenud, kuid endisi aegu tagasi ei igatseta, sest reisimisvõimalused ja kaubavalik on paranenud (Jääts 2000: 114–116). Samas nendib autor, et raha nende uute võimaluste kasutamiseks inimestel napib. Samuti rõhutab ta, et „maaelu perspektiivitus, üldine majanduslik laostumine“ on süvendanud maapiirkondades alkoholismi (Jääts 2002: 37). Talude taasloomist on uurinud Monika Vestmann, kes näeb, et selleks võeti 1990ndatel otseseks eeskujuks 1930ndate talu. See nn taluromantika lähtus „Pätsu aja“ nostalgias – loodeti taastada ühismajandis kaotatud iseseisvus ja -otsustamine (Vestmann 2000: 137, 147–148). Seega sooviti luua järjepidevus katkenud omariiklusajaga, kuid juba 1992. aastaks sai paljudele selgeks, et väiketalu ei suuda suurfarmide toodanguga turul konkureerida (samas: 144).

2002. aastal on kolhoosiaega inimeste elulugudes uurinud folklorist Marietta Aardam ning etnoloog Ene Kõresaar. Aardam (2002: 237) keskendus elulookirjutajate suhtumisele kolhoosikorda ning avaliku elu tegelastesse. Ta märgib, et kolhoosi suhtuti valdavalt negatiivselt ning eriti kriitiliselt nende loomisel, mil puudus rahapalk ja kardeti repressioone. Et raha puudus, siis hakati kolhoosist varastama, mida küll vargusena ei tajutud, hoopis oma tööga teenitud tasu väljavõtmisena. Autor leidis, et jutustajate narratiivides oli tavaline vastandumine, kus „meieks“ oli küla ning „nende“ alla kuulusid võimuesindajad. Nende kahe kategooria vahele jäid esimehed, kes esindavad küll võimu, kuid on „meie“ seast. Lisaks nähti 1990ndatel kommunistliku režiimi pooldajatena kolhoosnikke. Seetõttu rõhutavad jutustajad, et nad ei astunud kolhoosi vabatahtlikult, vaid olude sunnil (Aardam 2002: 238–240). Kõresaar (2002: 172–180) keskendub oma uurimuses 1920ndatel sündinute lapsepõlvemeenutustele. Lapsepõlveaegne kogukond (talud ja küla) ja selle toimimine sümboliseerib jutustaja jaoks toonase riigi toimimist. Näiteks seostatakse lapsepõlveaegset küla selliste väärtustega, nagu solidaarsus, üksteise aitamine ja austus. Kodu kirjeldatakse elulugudes detailselt ning loodusega harmoonias elamine on omandanud rahvusliku sisu. Kõresaare (2002; 2005: 50) hinnangul on talu enne sõda sündinute elulugudes rahvusriigi mudeliks – kuidas üks riik ideaalis toimima peaks. Sellist vana korra taastamise ihalust nimetab Kõresaar (2005: 67–68;

2008: 763) restauratiivseks nostalgiks ning kirjeldab selle muutumist 1990ndatel aastatel refleksiivseks, mil tõe ja täiuse otsimine minevikust asendub lihtsalt igatsusega. Viimases puuduvad ideoloogiline rõhuasetus ja suured narratiivid ning see aitab olevikule tähendust luua (Jõesalu 2017: 32; Jõesalu & Nugin 2017: 100, 103).

2002. aastal kaitses oma bakalaureusetöö etnoloogia osakonnas Reet Ruusmann, kes uuris kolhooside rajamist ja algusaastaid eestlaste elulugudes. Analüüsimiseks kasutab ta „ajaloopildi“ mõistet, mis raamistab inimeste mälestusi konkreetsest perioodist ja mõjutab valikut, millest peetakse vajalikuks rääkida, millest mitte (Ruusmann 2002: 4–7). Autor vaatleb detailselt kolhooside algusaastatega seotud erinevaid tahke ning analüüsib inimeste suhtumist ja elulugudes käsitletud teemasid. Ta toob välja, et elulugudes on kolhooside rajamist puudutav temaatika mahult tagasihoidlik, kuid keskse teemana joonistub välja oma varast loobumine ning edasielamine uue ja harjumatu elukorraldusega (samas: 12–16).

2006. aastal kaitses antropoloog Aet Annist Londoni Ülikoolis doktoritöö „Seeking community in post-Soviet Estonian centralised villages“, mis 2011. aastal ilmus ka eesti keeles („Otsides kogukonda sotsialismijärgses keskuskülas“). Annist tegi aastatel 2002–2004 välitööid Setomaa endistes kolhoosikeskustes, elades ise koha peal. Osaleva vaatluse kõrval kogus ta ka inimeste elulugusid (Annist 2011: 58). Tähelepanu pööras ta just inimeste suhetele ja sotsiaalsetele võrgustikele ning arenguabiprogrammide mõjule külaelu kujundamisel (samas: 50). Külaelu muutumise iseloomustamiseks heidab Annist pilgu ka kolhoosiaega ning vaatleb, kuidas toonased protsessid on inimeste käitumist ja väärtushinnanguid mõjutanud. Majandit peab Annist (samas: 357) oluliseks suhtlusvõrgustikuks, sest koos töötavad inimesed pidid paratamatult tihedalt läbi käima. Inimeste harjumust ametlikus ühistegevuses osaleda peab ta tähtsaks sõjaeelse Eesti mälestuse hoidmisel ning n-ö kodanikuühiskonna tekkimisel 1980ndatel, mis päädis laulva revolutsiooniga (samas: 110). Samuti kirjeldab ta, kuidas iseseisvumisprotsessi käigus 1990ndate algul ühistegevuse tähendus muutus – ühismajandid ja ühistöö muutusid senise süsteemi meenutajaina rünnakuobjektideks (samas: 113). Ajaloo ümberhindamisel hakati just maarahvast pidama tagurlikuks ja punavõimu pooldajaks (vrd Aardam 2002: 239). Senise suhtlusvõrgustiku ja töökohtade kadumine kolhoosi näol põhjustas inimeste passiivsuse ja antisotsiaalsuse külas (Annist 2011: 247). Annisti hinnangul on tekkinud suur erinevus ka vaeste ja rikaste omavahelises suhtluses ning sageli välditakse läbikäimist isegi oma sugulastega (samas: 207). Külaelanike omavahelist suhtlust iseloomustavatki eelkõige kriitika, erinevuste ilmsus ja tõrjumisvõtted (samas: 348). Sellises üldise usaldamatuse juures pidas Annist (samas: 346) kaheldavaks arenguabiprogrammide

toimimist, sest need ei olnud kohaldatud reaalsele oludele ning mõjutasid eelkõige programmi raames koolituse saanud inimesi. Siiski peab ta võimalikuks programmi kaudset positiivset mõju pikema aja jooksul (samas: 349).

Värskeim uurimus, kus käsitletakse elu kolhoosis, on Andreas Haunmanni 2018. aasta algul TÜ etnoloogia osakonnas kaitstud magistritöö „Soikkola isurite etniline identiteet ja kalurikolhoos Baltika, 1957–2017“. Autor vaatles Nõukogude perioodil toimunud isuri etnilisi protsesse kalurikolhoos Baltika näitel, seostades neid nõukogude majandusruumis toimunud muutustega. Haunmann eksplitseeris ilmekalt, kuidas kolhoosid vastutasid kohaliku taristu ja sotsiaalsfääri toimimise ning finantseerimise eest. Ta leidis, et kolhooside majandusliku jõukuse kasvades toimusid muutused ka kolhoosnike eluviisides, kus külakultuur asendus poollinnastunud ruumiga. Haunmanni uurimuses võime näha, et kolhoos on lisaks tööandjale kohalikke inimesi koondav sotsiaalne üksus, mida kirjeldas varem ka Annist (2011: 128).

Viktor Kingissepa nimelist kolhoosi on vähe uuritud. Enamus teoseid on ilmunud nõukogude ajal ja need tegelesid pigem ühismajandi asutamise õigustamise ja ülistamisega. Neist varaseim on 1972. aastal Helju Rauniste kirjutatud „Esimestena kolhoositeel“, kus autor kirjeldab ilukirjanduslikus vormis kolhoosi asutamise tagamaid ning elujärje paranemist raske töö tulemusel. Seejuures toonitatakse üha, et raskeim on selja taga ja tulevik helge. Eraldi peatükid on pühendatud asutajaliikmetele, nagu Herman Kuning, Vladimir Maripuu, Aleksander Naak, Julius Maripuu ja Juhan Soom. Rõhutatud on ka naiste rolli kolhoosi ülesehitamisel. Seda osa kannavad Rosalie Rist (lüpsja), Leontiine Maripuu, Adeele Kalju (pullitalitajad), Aita Tänav (traktorist) ja Helgi Sepp (brigadir). 1982. aastal valmis Valjala kooliõpilaste uurimus „Herman Kuning – Eesti esimese kolhoosi esimene esimees. Meie kodumajandi algusaastad“ (SM 1982b). Selle tarbeks on mälestusi kogutud Kuninga abikaasalt, õelt, sugulastelt ja kolleegidelt, mis Bernhard Viidingu (1982) hinnangul annab ülevaatele „tõepoolest uurimuslikkuse hõngu, päästab kadumisohust nii mõnedki detailid“. Töös otsiti vihjeid Kuninga perekonna seosest kommunismiga. Näiteks olevat Hermani isa Mihail Kuning kaasa teinud revolutsiooni ja näinud mitmel korral Leninit kõnelemas. Selle vaimustuse olevat ta koju kaasa toonud ning isa ja poeg astusid juba 1940. aastal kommunistlikku parteisse. Ühtlasi rõhutatatakse kõikide pereliikmete aktiivsust ühistegevuslikes organisatsioonides enne teist maailmasõda. 1982. aastal pidi ilmuma ka Bernhard Viidingu kirjutatud dokumentaaljutustus „Herman Kuning“, mis räägib kolhoosi asutamisest ja selle esimehest. Kuigi jutustus pälvis enne ilmumist 1980. aastal publitsistikapreemia (Sirp ja Vasar 1980) ja katkend sellest avaldati kolhoosi 35. aastapäeva puhul 1982. aasta 20. augustil ajalehes Sirp ja Vasar, hävitati teose trükk Eesti Kommunistliku

Partei Keskkomitee käsul, sest see olevat elu liialt tõetruult kujutanud (Päevaleht 2001). Jutustus ilmus uuesti 1997. aastal järjejutuna Saaremaa maakonnalehes Meie Maa ja Sõnumilehes, mis piirdus raamatu kolmanda osa avaldamisega (vt Viiding 1997a–p). Autor oli trükikojast oma raamatu tagasi saanud, mis oli täis tsensuuri märkmeid – raamat olevat jätnud mulje nagu poleks kolhoose tarvis olnudki (Viiding 1997a). 1980. aastate algul ostis näitleja ja lavastaja Kaarel Kilvet Siiksaares Rähni talu, mis seati perele suvituspaigana korda (Saks 2006: 77–78). Siiksaares tutvus Kilvet kohaliku külalauliku Oessaare Heinrich (Heini) Gustav Kiige loominguga, mida ta asus talletama. 75 laulu sõnu säilitatakse Sakla muuseumis (vt SM 1982a). Kolhoosi argielust valminud improvisatsioonilaulud, mida Oessaare Heinile oli meeldinud tööpäeva kokkuvõtteks laulda, leidsid tee Kilveti ja Viidingu näidendisse „Kuning Herman Esimene“, mis esietendus 1987. aastal. Samal aastal ilmus Bruno Pao kirjutatud ja Evald Laasi retsenseeritud „Küla uuendamine: 40 aastat kolhoosielu Valjalas“, milles näidatakse, et „Eesti NSV esimene – V. Kingissepa nim. kolhoos – ei sündinud juhuse tahtest tühjale kohale“ (Pao 1987: 2). Sellele teosele ilmus mõtteline järg 1999. aastal, kui Pao kirjutas ülevaate Valjala valla ajaloo kohta. Kahe teose vahel võib näha sarnast ülesehitust ja seoste loomist, sh ühistegevuse rolli rõhutamist kolhoosi tekkeks soodsa pinna loomisel. 2005. aastal valmis Eesti Ajalooõpetajate Seltsi ajaloo-alase võistlustööna Saaremaa Ühisgümnaasiumi õpilase Triin Varvase „Esimestena kolhoosi“ (EKLA, f 377, m 35:2), mis kasutab allikatena siin juba mainitud materjale. 2017. aastal ilmus Sakla Külaarengu Seltsi koostatud mälestustekogumik „Mälestusi kolhoosist“, milles analüüsiga ei tegelda. Raamat koondab 20 kolhoosniku meenutusi ja luuleridu. Ka kolhoosipärimust ei ole Sakla kandis kogumas käidud. 1979. aastal tegi Karja, Püha ja Valjala kihelkondades välitöid folklorist Paul Hagu, kes salvestas uskumusi, naljandeid, laule ja pillilugusid (EKRK, Fon. 98). Hagu käis ka Sakla külas, kus salvestas pillimehi Oskar Sülta ja Herbert Maripuud (EKRK, Fon. 98, a6–a21). Kahjuks on kogu salvestatud materjal kadunud ja Eesti Rahvaluule Arhiivist võib leida vaid salvestuste helinimestiku. Uuesti tuli folkloristide ekspeditsioonigrupp Valjala kihelkonda alles 1995. aastal, kuid siis tegeldi n-ö traditsioonilise folkloori kogumisega ja kolhoosikogemusele tähelepanu ei pööratud. Seega on esimese kolhoosi uurimine jäänud seni koduloouuurimuslikule tasandile.

Refleksiivsus

Minu koduküla Kangrusselja ja Sakla asuvad ajalooliselt eri kihelkondades ja valdades, neid lahutab Lõve jõgi (vt kaart 2). Ka pole neid kunagi ühendanud ühine kolhoos. Kangrusseljal moodustati 1949. aastal kaks kolhoosi – Kalev ja Linda. Linda hõlmas küla vanemat osa, Kalev mõisa lähedale rajatud asundustalusid. Minu vanaema Aino oli Linda kolhoosi lülivanem. Hiljem liideti need kolhoosid nime alla Linda ja Kalev, kaasates nüüd juba ka Metsaküla ja Matsiranna külad. Minu vanaemast sai brigadir, kes käis inimesi tööle ajamas ja pidas tehtud töö üle arvestust. Brigadiriks jäi ta ka siis, kui liituti Viisnurga kolhoosiga, mille kontor asus Tõllustel. Hiljem läks kõik Sandla ja siis Kõljala sovhoosi alla (vt kaart 1). 1947. aastal loodud Viktor Kingissepa nimelises kolhoosis töötas aga mõnda aega (1975–1981) ekskavaatorijuhina tema abikaasa, minu vanaisa Lembit. Hiljem autojuhina ka isa, kes sõidutas töölisi. Siin tutvus ta minu emaga, kes oli seemendustehnik. Nad asusid elama Valjalga uude mugavustega kortermajja. Siia sündisin mina, kolhoosiperre. Elasin endises kolhoosikeskuses ligi 20 aastat, kuni kolisime maale ja mina suundusin mandrile ülikooli. Mäletan, et Valjalas käisime üsna tihti mingitel asjaajamistel majas, mida nimetati kolhoosikontoriks. Ühes mälestuses remontis isa sealset sööklat. Ema sai tööd jõusöödatehase veterinaarapteegis, mis oli alguse saanud kolhoosiajal. Käisin tal sageli tööl kaasas ning vahel aitasin ka koeratoitu pakendada. Seal puutusin esimest korda kokku „euroremondiga“, mida oli tehtud apteegi WC-s. Toona ei adunud ma üldse, et äsja oli lõppenud oluline periood inimeste elus, ka kolhoosikontori nime tarvitamine ei tekitanud mingeid küsimusi. Ehk ma ei teadnudki, mis asi kolhoos on ja seostasin seda vaid selle konkreetse majaga. Töö kirjutamise käigus hakkasin paremini neid seoseid oleviku ja mineviku vahel tajuma, mis on minu perekonnalooga läbi põimunud.

Nii nagu asuvad Kangrusselja ja Sakla piiri peal, olen seda ka mina uurijana. Pikka aega elasin hoopis Valjalas ning viimased 8 aastat Mandri-Eestis. Olen justkui väline vaatleja, kuid perekonna ajalooliste sidemete tõttu tunnistasid intervjueeritavad mind kiiresti omaks (vrd Annist 2011: 61). Folklorist Mall Hiimäe (1996: 153) on täheldanud, et võõraga suheldes lisab jutustaja rohkem infot, eriti kui räägitakse kohalikest inimestest. Minu puhul mängis pigem rolli vanusevahe küsitletutega, mistõttu nad pidid konteksti rohkem avama, et ühele tänapäeva noorele muuta arusaadavaks aeg, mida ta pole ise kogenud. Ühe intervjueeritava arvates ei olegi noortel võimalik tema põlvkonna kogemusega samastuda.

Ühesõnaga – [kolhoos] tehti valmis ja kõik ja me pidime nii palju tööd tegema ja tänapäeval teil [noortel] pole haisu – te muudkut lasete aga ühest folgist teise ja

kolmandasse folki. Mul pole seda, et ma saaks minna ühte folki või teise folki. Ma'p taha ka, need pole kellegi lood, mis sealt tulevad. Pole ka tegelikult – "pinn-pinn". (Liivi, s. 1947)

Sellest hoolimata jagasid tema ja ülejäänud intervjueeritavad avameelselt oma mälestusi ja muljeid. Kasutasin välitööde raames toimunud kokkusaamisi ka oma perekonna kohta küsimiseks, et täita lünki, millest kodus polnud räägitud. Selline lähenemine aitas kiiresti määratleda minu ja jutustaja vahelise seose, mis muutis intervjuusituatsiooni mugavamaks ja intiimsemaks. Polnud kedagi, kes minu vanemaid sugulasi ei teadnud – leidus sõpru, koolikaaslasi, kolleege ja sain koguni tuttavaks sugulasega, kes on järeltulija kolhoosiasutajate Vaku talus (vt ptk 2.2). Seega on ka Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi lugu osa minu perekonnaloost.

Enamus intervjueeritavaid kuulub Saklas tegutsevasse tantsurühma Viktooria. 2015. aastast olen selle tegemistes pillimehena osalenud. Võimalust mööda olen tantsijaid käinud erinevatel sündmustel saatmas, sest tunnen kohustust kohalikku ellu anda oma panus. Koos oleme üles astunud paljudel pidustustel Saklas, aga käinud ka näiteks Valjala koolis ja rahvamajas, Jööri folgil ja Raplas. Viktooria kaudu olen osa võtnud talgutest, sünnipäevadest, jõulude ja kadripäeva tähistamisest ning kolhoosiga seotud üritustest, nagu autojuhtide pidu aprillis 2017. Samal ajal olen neid sündmusi fotograafina jäädvustanud. Viktooria tantsijad moodustavad ka Sakla Külaarengu Seltsi tuumiku ja nii astusin minagi 2017. aastal seltsi liikmeks. 2016. aasta veebruaris kuulutas selts välja konkursi logo leidmiseks Saklas asuvale kolhoosimuuseumile. Osalesin võistlusel oma klassivenna Mart Varikuga ning meie loodud logo (vt joonis 1) osutus väljavalituks. Külaselts kasutab logo muuseumi ja seltsiga seotud trükistel. 2017. aastal proovis selts võita Saaremaa aasta küla tiitlit (Kahm 2017), selle tarbeks panin kokku Sakla küla tutvustava lühivideo (Põlluäär 2017), mida näidati võistluse lõpuüritusel. Võitjaks osutus Roobaka küla Leisi vallast (Rauniste 2017). Loodan, et olen oma tegevusega soodustanud seltsi tegevust ja pakkunud eeskujuga teistele noortele. Aitan külaseltsil ka internetis atraktiivne olla, näiteks olen seltsi Facebooki lehele lisanud ürituste fotosid ning kujundanud kuulutusi, samuti olen täiendanud Vikipeedias (2018) Sakla lehekülge. Minu eesmärk ei ole olnud intervjuude tarbeks usalduse võitmine, vaid hakkasin end tajuma kollektiivi liikmena, mis tõi omakorda kaasa mainitud kohustused.

Uurimistöö ülesehitus

Töö jaotub kolmeks peatükiks. Iga peatükk algab teoreetilise osaga, millele järgneb empiiriliste andmete analüüs.

Esimeses peatükis analüüsin, mis on ühistegevus ja annan ülevaate selle arengutest Saklas ja Eestis. Pöoran tähelepanu ka n-ö kodanliku ja kommunistliku ühistegevuse paradoksile. Selles peatükis keskendun ajale, mis eelnes kolhooside moodustamisele. Nii analüüsin siin ka 1946. aastal toimunud talguid Lööne soos, mis propagandaüritusena avab hästi ühistegevuse mõiste muutunud sisu nõukogude ajal.

Teises peatükis keskendun ühistegevusega seotud teemadele, mis avaldusid minu välitöödel läbi viidud intervjuudes. Samal ajal kirjeldan kolhoosis toimunud muutusi ning analüüsin selle perioodiga seotud mäletamise diskursusi.

Kolmandas peatükis vaatlen aega Sakla külas pärast kolhoosi lagunemist tänapäevani. Kirjeldan toimunud sündmusi ning jälgin järjepidevuse hoidmist kolhoosi ja sellele eelnenuga. Olulisel kohal on Sakla küla muuseumid, kolhoosi aastapäevade tähistamine ja muu ühistegevus.

1 Ühistegevus

Valjala kirikukülast pärit ajakirjanik Karl Kider on kirjutanud ühistegevust propageeriva ja selgitava raamatu koolidele, mis väga põhjalikult selle erinevaid tahke käsitleb – nt raha tähtsust, ühingu organiseerimist, selle põhikirja, eelarvet, värbamist, liikmete kohustusi ja õigusi, saaduste turustamist, erinevaid ühinguvorme, õpilaskooperatiive, ühiskauplusi, laenu võtmist jne. Õpiku alguslehekülgedel näitlikustab ta koolinoortele ühistööd suure lumepalli veeretamisega – koos saab veeretada suurema palli kui igaüks eraldi. Ühistegevust defineerib ta kui „tegevust, kus hulk inimesi teotsevad ühiselt, üksmeeles, ühises sihis selleks, et saavutada endi huvides suuremaid tulemusi“ (Kider 1934: 6). Samuti järeltab ta, et „mida suurem on ühist jõudu moodustavate üksikjõudude hulk, seda suurem on tulemus, mis langeb täiel määral ka iga üksiku osaks. Teiseks — iga üksik tunneb, et ta on ühise tulemuse täieõiguseline kaasomanik. Kolmandaks — iga üksik tunneb ühist võidurõõmu täies ulatuses, nagu oleks ta sellega toime tulnud üksinda“ (samas). Ühistegevus võib olla nii majanduslik, poliitiline kui ka vaimne tegevus, kus ühisel jõul püütakse tulemust maksimeerida ning õiglaselt jaotada. Ühistegevuse osakaal, tähendus ja roll on aga aja jooksul muutunud. Eelkõige sõltuvalt suhtumisest üksikisiku huvidesse ja omandisse. Järgnevalt annan ülevaate (eelkõige maaga seotud) omandisuhte muutumisest Eestis, keskendudes seejuures Saaremaale, mis oli pikka aega osa Liivimaa kubermangust.

1816., 1819. ja 1840. aastate seadustega asuti muutma senist mõisa-talu patriarhaalset suhet ja hakati reglementeerima teotöölt raharendile üleminekut ning talude päriseksostmist (Lust 2003: 8). Seni oli maa kuulunud mõisale ning talupojad tegid mõisa heaks tööd. Maad kasutati kollektiivselt, mis eeldas tööde omavahelist kooskõlastamist. Uute seaduste jõul hakkasid tekkima kapitalistlikud rahasuhted. Mõisa- ja talumaad koondati kruntideks ning talud pidid keskenduma kaubatootlikkuse kasvatamisele. 1897. aastaks oli Lõuna-Eestis päriseks ostetud kuni 83,6% talude üldarvust. Saaremaa eramõisates oli vastav arv kõigest 9,2%. Selle taga oli saarlaste rahaliste sissetulekute piiratus, mis tulenes põllumaa killustatusest, vähesusest ja kehvast mullastikust. (Samas) Enne 1919. aasta maareformi kuulus 58% maast mõisatele ning kahel kolmandikul eestlastest polnud üldse maad (Annist 2011: 77). Samal aastal puhkenud nn Saaremaa mäss on leidnud erinevaid tõlgendusi, näiteks nõukogude ajal heroiseeriti seda kodanliku valitsuse vastase tegevusena (Kingissepp 1946: 128–139). Pao (1999: 37) hinnangul soovisid saarlased kasutada Vabadussõja-aegset segadust oma riigi väljakuulutamiseks. Ajaloolane Kersti Lust (2003: 109) aga toonitab, et peamiseks põhjuseks oli maakasutusõiguse

probleem, mis pingestas külasiseseid suhteid. Talumaade paiknemine hajali lapikestena sundis maaomanikke koostööle, kuid seeläbi sündis konflikte võõra maa kasutamises (Hääl 1914). Samal ajal murendasid kapitalistlike tootmisviiside ja -suhete kujunemine senist külakogukondade toimimist ning hajusamaks muutunud külades vähenes ühisomandi ja ühise haldamise tähtsus (Annist 2011: 95; Lust 2003: 7, 39). Hoolimata muutunud omandisuhetest hakkasid n-ö kodanikualgatusena 19. sajandi lõpul Eestis tekkima ühistegevuslikud organisatsioonid (näiteks põllumeeste seltsid, maanaiste ringid, aga ka vee- ja piimaühingud, haridusseltsid jms), st organiseeritud institutsiooniline ühistegevus. 1919. aastal asutatud Eesti Ühistegelisest Liidust oli 1936. aastaks välja kasvanud Ühistegevuskoda, mille alla kuulus umbes 3000 ühistegevusliku organisatsiooni kaudu ligi 350 000 inimest (Esmaspäev 1937). Organisatsioonide kõrval jätkus kollektiivne töö ka külatasandil põhiliselt talgute näol.

Talguid nimetab Kider (1934) ühistegevuse üheks lihtsaimaks vormiks. Talgud korraldati vastastikku – ühel päeval on kõik töö ühes talus, teisel päeval järgmises. Nii ei pea välist tööjõudu palkama ning üksikule talule üle jõu käiv töö tehakse ära kollektiivselt. Talgutele järgnes reeglina pidu.

Küll oli puude mahavõtmisi ja aiapostide tegemisi ja, ja siis kartulivõtu talgud, kui veel, jälle, päris masin ei võtnud. No masinaga aeti lahti küll, aga naised olid noppimas kõik ja õhtu oli jälle pidu ja. Ikka söögilauaga ja. [...] Nagu masinarehetalgud olid, kartulivõtutalgud olid, siis oli einaniitmine oli, kus maagi juba niitsin ka, käisin oma naabriperet talgus ja. Ja sedamodi jah, eriti olid masinarehe, siis oli ju palju inimese tarvis ja tehti jälle söögid ja joogid ja. Mõnes külas, kuidas kuskis oli, et noored said tantsida ja nõnda, et see oli, jah, väga-väga. (Asta, s. 1933)

Ühistegevus aitab Kideri hinnangul sissetulekuid suurendada, vähendada väljaminekuid ning koguda sääste. Ühistegevuseks peab ta ka näiteks talude vahel jaotatud piima- ja postivedusid ning karjaskäimist, korda-mööda laste koolivedamist jmt. Seejuures peab ta ühistegevust vabatahtlikuks tegevuseks. (Kider 1934) Nõukogude okupatsiooni algusega Eestis kerkib esile paradoks – kuigi Eesti oli ühistegevuse poolest juba aktiivne, alustati siin kollektiviseerimiseks nimetatud protsessi. Eelkõige soovis Nõukogude võim senise eramajapidamise lõpetada ning minna üle suurtootmisele ja mehhaniseeritud tööle. Selle tarbeks ühistati inimeste vara ning nad suunati (ja sunniti) ühistööle. Jääts (2002: 27) on kollektiviseerimist nimetanud põllumajanduse vägivaldseks, kiireks ja radikaalseks ümberkorraldamiseks. 1940. ja teistkordselt 1944. aastal kehtima hakanud nõukogude režiim asus senist ühistegevust kui kodanlikku igandit maha tegema. Samas propageeriti ühistööd veidi muutunud vormis (vt ptk 1.2) – töö ühiskonna

hüvanguks ja läbi sotsialistliku võistluse (Plank 1946a). Piirid ühistegevuse ümber muutuvad ähmaseks – ühest küljest nuheldakse sõjajärgset ühistegevust väitega, et see pani alguse sotsiaalsele kihistumisele ja klassisuhete tekkele (Pao 1987: 12–13). Selle järgi peaks arvama, et ühistegevus on halb ja „kodanlik“ nähtus, millel Nõukogude ühiskonnas kohta pole. Teisalt nenditakse, et ühistu- ja seltsielu õpetasid inimestele koondumist ühise eesmärgi nimel (sammas: 16). Teadmatust, kuidas siis ikkagi ühistegevusse suhtuda, näitab 1949. aastal alanud protsess Jööri küla elaniku Georg Lembri kulakuks kuulutamiseks. Väideti, et ta on oma talus kasutanud hooajatöödel võõrast tööjõudu, mis olevat kulaku tundemärgid (Tammik 1949). Asjaosaliste ütluste läbi selgus, et tal oldi vaid haiguse ajal abis käidud. Lembri kaitseks koguti üle 30 allkirja. Samuti toodi tema kaitseks välja, et ta enne sõda ühistegevuslikult aktiivne oli olnud. (Männa 1999: 84–88, 91) Lember oli olnud Jööri Spordigrupi, noorteühingu Laine ja Kinnistuseltsi esimees, Jööri-Kõnnu Masinatarvitajate Ühisuse raamatupidaja ning paljude muude ühingute liige (Mäeniit-Mihkelson 1935: 24). Samas kasutati seda ka tema vastu, süüdistades teda rahva ekspluateerimises (Tammik 1949). Süüdistustest küll loobuti, kuid 1950. aastal võtsid osad Lembri kaitsjad ilmselt survestamise tõttu oma allkirjad tagasi – Lembrile määrati vanglakaristus ning tema talu konfiskeeriti kolhoosile (Männa 1999: 89, 94).

Majandusteadlane Jaan Leetsar (1996: 12–13) nimetab kaht erinevat ühistegevusvormi, nn kooperasiionimudelit – kooperatiivne sotsialism, mis põhineb demokraatial ja mille kohaselt arendatakse ühistegevust eraomanduse baasil, kodanike huvides ja isiklikul initsiatiivil vabatahtlikkuse alusel ning mille kaudu said inimesed osa tekkinud tuludest – ja sotsialistlik kooperasiion, kus eraomandit ühistegevuse alusena ei eksisteeri, see on natsionaliseeritud ning kogu liikmeskond on abstraktselt kooperatiivi liige-omanik, mille tootmisvahendid ja tulu kuuluvad kooperatiivsele organisatsioonile. Ta näeb ühistegevuse lättena perekonda, mis tegutseb ühiste huvide nimel ja sellele järgnenud talude vahelist koostööd, kuid peab ühistegevuseks vaid ühistutega seonduvat institutsionaliseeritud tegevust, mis toimib ainult demokraatlikus ühiskonnas – 1951. aastaks likvideeris tema sõnul Nõukogude okupatsioon ühistegevuse Eestis ning see taastati alles 1989. aastal (Leetsar 1996: 9–44). Ka Valner Krinal juhindub mõttest, et ühistegevust „saab organiseerida ainult vabaduse olustikus ja õhkkonnas inimeste veendumuste alusel, mitte vägivaldiga ega sunduse survega“ (Krinal jt 1996: 10). Sellega eitavad mõlemad autorid Leetsare mainitud sotsialistlikku kooperasiiooni kui üht ühistegevusvormi ning seavad ühistegevuse etaloniks 1920.–1930. aastate Eesti ühistud. Selline käsitlus lähtub 1990ndate katkestuse diskursusest ja restauratiivsest nostalgiast. Mina lähtun Karl Kideri ideedest ja käsitlen ühistegevusena igasugust toimingut, millesse panustamiseks

inimesed jõu ühendavad. Selleks on nii erinevad töövormid (talgud, kollektiivne töö ühismajandites), ühistud ja seltsid kui ka kultuuritegevus (folklooriharrastus, tähtpäevade tähistamine). Pikemalt käsitlen ühistegevuse tähenduse muutumist magistritöö järgnevas peatükikides.

1.1 Ühistegevus Valjala vallas

Esimese kolhoosi asukohana just Valjala vallas on põhjenduseks toodud paiga ajaloolist ühistegevuse aktiivsust. 1972. aastal kolhoosi 25. aastapäevaks ilmunud raamatus on viidatud esimese esimehe Herman Kuninga mälestustele:¹⁰ „Võib ju arutada, miks otsustati Eestis esimene kolhoos organiseerida Saaremaal, Valjalas. Minu arvates on muude tegurite hulgas oluline ka see, et Saaremaal olid käesoleval sajandil¹¹ laialdasemalt kui mujal levinud ühistegevuse traditsioonid, mis oma kapitalistlikust iseloomust hoolimata paljuski õpetasid talurahvast nägema kollektiivse ettevõtmise jõudu“ (Rauniste 1972: 8–9). Selle jätkuks tuuakse ülevaade valla ühistegevusest alates 1912. aastal asutatud Valjala Põllumeeste Seltsist kui Saaremaa vanimast (samas: 9).¹² Sama narratiivi kordab Bruno Pao (1987: 10–19; 1999: 55–62), kes heidab pilgu ka muinasaega. Et seltside ja ühistute tegevus ning areng ühistegevuse olemust ja populaarsust iseloomustavad, esitan ka käesolevas uurimuses neist ülevaate, andmata siiski hinnangut sellele, kuidas varasem ühistegevuse kogemus mõjutas kolhoosi asutamist 1947. aastal. Samuti näen kohalikuna vajadust ja survet põhjalikult Valjala ühistegevuse tagamaid avada ja kirjeldada.

See Sakla kant ongi eriti olnd talgute suhtes, vaata. See ongi nagu väga tähtis, et sellest talgute traditsioonist tuli see kolhoos ka. (Agnessa, s. 1961)

Organiseeritud ühistegevuse varasem ajalugu seltside ja ühistute näol on suuresti seotud rahvusliku liikumisega, nn ärkamisajaga alates 19. sajandi keskpaigast (Annist 2011: 77). 1880. aastatel tabas liikumist kriis, sest selle juhtfigureid (Jakobson, Jannsen) vahel olid tekkinud sügavad vastuolud. Olukorda raskendas venestuspoliitika, mille läbi kaotati eestikeelne algharidus ja asjaajamine kohalikes võimuorganites. Eesti Aleksandrikooli abikomitee sulgemisega Saaremaal kadus Kuressaare haritlastel kooskäimise koht ning sellele asuti 1886.

¹⁰ Vastavat autobiograafiat pole mul õnnestunud leida.

¹¹ 20. sajandil (A. P. märkus).

¹² Seejuures on tegu faktiveaga, sest selts asutati 1899 ja mainitud aastal hoopis piimaühing.

aastal asendust otsima. Eeskujuks said teiste linnade eesti seltsid, mille järgi asutati 30. juunil Kuressaare Eesti Selts, mille põhieesmärgiks oli seltsi ja selle perekonnaliikmete vaba aja sisustamine. (Sikk 1977: 25–26) Valjalga jõudis seltsitegevus mõnevõrra hiljem – 1899. aasta septembris asutati Valjala kirikukülas Saaremaa esimene põllumeeste selts, mille kaudu asuti kohalikku ühistegevust suunama. Seltsi asutamise algataja oli Koksi küla koolmeister Juhan Aardam (1862–1946), kes kasvatas hobuseid ja otsis abi tõuaretuseks (Männa 1999: 6, 39). Sellega liitusid esialgu talupojad, kes olid renditalud päriseks ostnud ja soovisid oma majapidamise tootlust suurendada, pannes näiteks rahad kokku ühiskasutatava põllutehnika hankimiseks. Nagu kirjutas Kider (1934: 6), oli ühistegevus kasulik igaihe erahuvide saavutamiseks vähesema kuluga. Siiski polnud selts vaid majandusliku suunitlusega. Seda juhtis 1900. aastast kuni selle sulgemiseni 1940. aastal Gustav Nurm (1876–1942), Tartumaalt Kavilda vallast pärit Vana-Löve ministeeriumi- ja hilisema algkooli (1898–1940) juhataja, kellel olid suured teadmised ning kogemused aiandusest, põllundusest ja mesindusest. Ta tellis seltsi liikmeile Riiast ilu- ja viljapuid, kirjandust ja põllutööriistu ning muud vajalikku (Mäeniit-Mihkelson 1935: 11). Seltsi kaudu hakati pidama loenguid ning asjatundjad kutsuti nõu andma. (Pao 1999: 60) Seltsi eestvõttel toimus mh ka Valjalas esimene näitemäng, M. J. Eiseni „Isaisade viisil“. Näitemänguetendused olid sel ajal kohalikus kultuurielus tähtsal kohal, aidates kaasa rahvusliku eneseteadvuse kasvule (Sikk 1977: 4). 1901. aastal soetas selts seemnevilja puhastusjaama ja 1904 asutati kaubaladu põllutööriistade muretsemiseks. 1907. aastal täiendati puhastusjaama masinatega ning korraldati kangakudumiskursusi. Järgmisel aastal registreeriti kaubaladu 60-liikmeliseks Valjala Kaubatarvitajate Ühisuseks. Telliti erinevaid põllutöömehhanismid. 1913. aastal toimus Valjala Põllumeeste Seltsi eestvedamisel esimene põllumajanduslik kursus Saaremaal (vt foto 1). (Männa 1999: 6–8) Sellelt kursusest sai alguse mõtte asutada Saaremaa põllumeeste keskselts (Mäeniit-Mihkelson 1935: 11). 1924. aastal asutati piimakarja aretamiseks Valjala Loomakasvatuse ühisus. Samal aastal loodi ka Valjala Turbaühisus, sest suurenes vajadus loomadele alusturvase hankimiseks. Asutati ka Jööri-Kõnnu masinatarvitajate ühisus, mis hankis mootori jõul töötavad rehepeksumasinad ja ehitas 1930. aastatel Valjalga veski. (Männa 1999: 32–37) Veski ehitusest võttis osa ka Kõnnu küla mees Herman Kuning (vt foto 2), kellest sai hiljem Lööne soo talgute korraldaja ja Eesti esimese kolhoosi esimees. Temast tuleb veel juttu edaspidi (vt ptk 1.2, 2.1, 2.2). 1933. aastal asutas selts Valjala Ühiskaupluse ning 1935. aastal ehitati kauplusele oma maja. Eesmärk oli õiglaste hindade tagamine ja tarbijate nõudluse rahuldamine (samas: 38).

Seltsi kultuuritegevusest sündis 1908. aastal Kuressaare Eesti Seltsi (K. E. S.) Valjala haruselts, mida algusaastail juhtis Gustav Nurm, hiljem Valjala kihelkonnakooli juhataja Jaen Paas (1857–1924). 1912. aastal oli seltsil 77 liiget ning soetati raamatud avaliku raamatukogu loomiseks. (Männa 1999: 16) 1922. aastal haruselts iseseisvus ja võttis nimeks „Laine“, hallates juba ligi tuhandest raamatust koosnevat raamatukogu (Laine 2013). Valjala rahvast oli lahkulöömisele ajendanud see, et K. E. S. haruseltsile abi ei osutanud. „Laine“ tegutses ainult läbi pidude korraldamise, kogudes võimalust mööda raha Valjala rahvamaja ehitamiseks. Ehitamisega alustati 1939. aasta kevadel, see takerdus rahapuuduse ja maailmasõja tõttu ning jätkus alles 1949. aastal. (Männa 1999: 18, 41, 43–45) Hoone avati 1950. aasta oktoobris.

1924. aastal asutati Tõnijal haridusselts „Kalju“ ning 1930. aastal Haeskas haridusselts „Leidur“. Tegutsesid erinevad laulu- ja pasunakoorid. 1931. aastal asutati Valjala Maanaiste Selts, mis korraldas kõnekoosolekuid, aiandus-, pesuvalmistamis-, sissekeedu-, vorstivalmistamise ja küpsiste valmistamise kursusi. Noorte kaasamiseks loodi maanoorte ringe. Näiteks Uue-Lõve Maanoorte Ringi noored tegelesid sealse koolijuhataja Anton Rauga (1892–1942) eestvedamisel köögivilja kasvatamise, käsitöö, kalanduse ja kanakasvatusega. Ringil oli 1938. aastal 62 liiget. (Männa 1999: 16–18, 41, 43)

Valjala Põllumeeste Seltsi piimatalitusosakonna alusel asutati 1912. aastal esimene piimaühing Saaremaal. Vana-Lõve koolijuhataja, Valjala Põllumeeste Seltsi ja Kuressaare Eesti Seltsi Valjala haruseltsi esimees Gustav Nurm oli Uue-Lõve ja Valjala piimaühingute asutaja ja esimene esimees. Piimaühingu esimene meierei seati sisse Valjala kirikukülas Valteni üürimajas, kus tegutseti aastatel 1912–1927. Valjalas valmistatud või müüdi Riia kaudu Taani (Mäeniit & Lember 1937: 8). 1939. aastaks oli Valjala Piimaühingul juba 456 liiget (Pao 1999: 60). Tänu Nurmele sai talunikele piimaühingust tulus ettevõtmine, ta laenas ühinguale raha sisseseade ostmiseks (Männa 1999: 8). Mäeniit-Mihkelsoni¹³ (1935: 11) hinnangul oli Nurm „täielik rahvakoolmeister. Seda tuntakse vahest alles tema lahkumise puhul.“ Väikesed talumajapidamised poleks suutnud rajada erameiereisid, kuid ühingu kaudu oli võimalik oma piimasaadust väiksemate vahenduskuludega turustada ning kasumit teenida. Kasumlikkus seejuures sõltus liikmete arvust, millest sõltus piima eest makstav raha – meierei ehitamise ja ülalpidamise eest tuli tasuda laenuvõlga (vt Kider 1934: 52–55). Esimese maailmasõja ajal ühingu tegevus ajutiselt katkes ning ühingu juhatus jättis põhikirja Vabariigi valitsuse väljakuulutatud tähtajaks uuendamata, mistõttu vallakohus võttis ühingu varad enda hoole alla.

¹³ Oskar Mäeniit-Mihkelson ja Oskar Mäeniit on sama isik. Mihkelsoni nime kandis ta 1935. aasta perekonnanimedele eestistamiseni.

Esimene koosolek meierei uuesti käimapanemiseks toimus 1923. aasta 11. märtsil. Samal ajal tekkis Kõnnu küla Sepa talu omanikul Mihail Kuningal¹⁴ (ühingu esimees 1925–1928) mõte oma paargus¹⁵ koos teiste talupidajatega koort toota, et seda siis Kuressaarde meiereisse viia. Läbirääkimiste ajal linna meiereiga vihjati talle, et need plaanivad Valjala meierei sisseseade omale võtta ning soovitati kiiresti Valjala meierei uuesti tööle seada. Meierei pandi käima, kuid ühingu liikmete huvi oli leige, samal ajal kasvas aga võlakoormus ning raha ähvardati ühingu liikmetelt kohtuda sisse nõuda. Selle peale elavnes ühingu tegevus märkimisväärselt. Suurte tülide tulemusel otsustati 1925. aastal hakata Valjala kirikukülla uut meiereid ehitama, mis valmis kirikumõisa küüni asemele 1927. aastal. Koorejaamad valmisid Valjala vallas ka Uue-Lõvel, Haeskas, Koiklas ja Tõnijal. Kusjuures Uue-Lõvel (praegune Sakla küla) tegutses omaette Uue-Lõve Piimaühing, mis 1934. aastal Valjala Piimaühinguga liideti. (Mäeniit & Lember 1937: 3–34) Piimaühingu tegevus ei lõpe maailmasõjaga, vaid sellest kasvas välja tänane Saaremaa Liha- ja Piimatööstus. 1963. aastal valmis Valjalas Eesti Näidisjuustutööstus, 2000. aastal koliti juustu valmistamine Valjalast Kuressaarde (Saarejuust 2018). Mäletan oma lapsepõlvest, et Piimatööstuste juustutoodang valmis veel 1990. aastatel Valjalas. Piimaautod ja juustukerasid kaupluselettidele kandvad naised olid siis igapäevane nähtus.

Kõrvuti organiseeritud ühistegevusega toimusid külades talgud. Näiteks linatalgutel toodi tallu üheks päevaks linapurustamismasin, otsiti tugevad mehed ning ümbruskonnast tuttavad neiud linu ropsima (vt foto 3). Töö eest rahalist tasu ei makstud, vaid tasuti õlle ning talgutele järgnenud tantsu ja lõbuga. Nii käis sama töö talust tallu ja üksteise võidu püüti teha korralikud talgud. (Männa 1999: 60) Tööjõu ühendamise muutis talumajapidamise efektiivsemaks ning aitas tulu teenida. Saavutatud kasum jäi aga igasse tallu eraldi, seda omavahel ei jaotatud. Ühiskasutuses olid vaid vahendid tulu teenimiseks. Pärast Eesti okupeerimist Nõukogude Liidu poolt läbis selline kapitalistlik meetod muutuse, millest tuleb juttu järgnevas peatükis.

¹⁴ Mihail Kuning oli V. Kingissepa nim. kolhoosi esimese esimehe Hermani isa. Mihail sündis Sakla külas, kuid hakkas renditalu pidama Kõnnus. Mõlemad külad on olulised esimese kolhoosi loomisloos (vt ptk 1.2, 2.2). Mihail oli piimaühingu ja Lõõne-Haeska veeühingu esimees, osales vallavolikogu töös, oli maaparandaja ja vaadetelt vasakpoolne (Mäeniit-Mihkelson 1935: 13). Ta astus 1940. aastal Kommunistlikku Parteisse, osales vallavalitsuse ning seejärel esimehena täitevkomitee töös, kus astus välja rahvaenlasteks kuulutamise vastu. Mõrvati Saksa okupatsiooni ajal Loode tammikus. (Pao 1987: 17–19)

¹⁵ Paargu/paarkoda tähendab suvekööki.

1.2 Talgud Lööne soos

9. juunil 1946. aastal toimusid Valjala vallas Lööne küla soos talgud, mis on laialdaselt tuntud Debora Vaarandi (1916–2007) poemi „Talgud Lööne soos“ (Vaarandi 1946) kaudu, mille viisistas Raimond Valgre (1913–1949) „Saaremaa valsi“ (1949) nime all.¹⁶ Põõsassoos maad, kus talgud toimusid, kuulusid tegelikult Kõnnu, mitte Lööne küla meestele (Laanemets 2012). Need talgud on tähelepanuväärsed selle poolest, et tegu polnud enam ühe talu, küla või valla talgutega, vaid osavõtjaid toodi kohale kogu maakonnast (Kirsimägi 1946; Plank 1946). Valjala Põhikooli ajalooõpetaja Ester Vaiksaare andmetel oli talgulisi koguni 768 (ERA, EV 93). Sookuivendamise ja majandusliku tulemuse kõrval oli ilmselt olulisem selle ürituse propagandistlik väärtus ühistöö propageerimisel.

Georg Otsa (1920–1975) esituses sai „Saaremaa valss“ tuntud lauluks nii Eestis kui ka kaugemal. Eriti armastatud on see olnud soomlaste seas, kelle jaoks on Saaremaa seeläbi muutunud omamoodi palverännaku sihtpaigaks (Veidemann 2017). Lugu salvestati soome keeles 1957. aastal ning sama aasta sügiseks oli see Soomes teisenä enimmüüdud heliplaat, mida mängiti regulaarselt ka raadios (Ojakäär 2010: 160). 1978. aastal valminud majanditevaheline sanatoorium Kuressaares nimetati 2000. aastal Saaremaa Valsiks ning see sai soome turistide seas populaarseks peatuspaigaks (Ärileht 2000). Aastatel 2002–2008 toimus Kuressaares kolmepäevane Eesti-Soome festival „Saaremaa valss“, kuhu saabus soomlasi erilaevadega. Festivali juhtis Reet Linna ja seda kanti üle nii Eesti kui ka Soome televisioonis (Äripäev 2003). 2001. aastal toimus Kuressaares Soome nädala ühe üritusena kooliõpilaste lauluvõistlus "Saaremaa valss", kus lugu tuli esitada soome keeles. Žürii koosseisu kuulus ka sõnade autor Debora Vaarandi. (Talvist 2001)

Vaarandi oma poemi inspiratsiooniks olnud talgutel õigupoolest ei viibinudki. Samal ajal toibus ta tuberkuloosist Kivimäe sanatooriumis (Veidemann 2017), kus talle sattus kätte leht, milles räägiti Saaremaal korraldatud sookuivendustalgutest (Ellermaa 2017). Samas on Vaarandi kinnitanud, et tema luuletuses kirjeldatud sündmused on realselt aset leidnud, vaid „kuldtärniga nooruke sõjamees“ olevat väljamõeldis (Laanemets 2012). Siiski olevat talgutel osalenud ka punaarmee vormis mehi (ERA, EV 93), mistõttu on poem talgulistele nii tõetruu tundunud, et selles kirjeldatud tegelaste prototüüpegi on püütud kindlaks määrata. Nii on

¹⁶ Laulu esialgne pealkiri oli „Ta keerutab, lennutab“, mis ENSV Heliloojate Liidu noorteseptsiooni koosolekul 18.04.1949 soovitati muuta „Saaremaa valsiks“. Muuhulgas soovitati algselt minoorne meloodia muuta mažoorseks ja rahvapärasemaks. (Ojakäär 2010: 158)

sõjamehe ja linalakkneiu vasteks pakutud Heino Villsaart ja Asta Metsa (vt foto 4), kes esimese paarina tantsima läksid (Kodukoht 2001). Linnar Priimägi (2003) tunneb „Saaremaa valsis“ ära sinimustvalge arhetüübi, mida sümboliseerib näiteks valges öös sinetav koidik. Sellesse rahvusvärvigammasse tungib aga punane, mida markeerivad „huuled ja õhetav pale“, „õunapuuõis“, „kirglik suudlus“ ning „kuldtärniga nooruke sõjamees“ (samas). Vaarandi on selliste kujundite läbi kujutanud uue ajastu algust, mille keskmes on ühistöö. Ühistegevuse ülistamist ilmestavad read „on kõikide mõtteid ja toiminguid sidund see tööde- ning rõõmudeküllane päev“. Siit võib õigupoolest välja lugeda ühistegevuse definitsiooni ning võrrelda seda varasema, Karl Kideri (1934: 6) käsitlusega: „tegevus, kus hulk inimesi teotsevad ühiselt, üksmeeles, ühises sihis selleks, et saavutada endi huvides suuremaid tulemusi“. Siin on Lööne soo talgute näol toimunud oluline muutus. Nimelt ei ole sotsialistlikus režiimis ühistegevuse kasu määratud enam igale indiviidile eraldi, vaid tööd tehakse ühiskonna ja üldsuse jaoks.

*– Saarlaste ühistöö on kuulus vanast ajast,
on kuulus nende töökus, visadus ja ramm.
Kuid talgud tänased, siin rõhutada vaja,
on Saare rahva elus võimas edusamm.*

*See töö on üldsusele, ühiskonna kasuks.
Meilt seda ootab sotsialistlik kodumaa.
Ta õitseng on me pingutuste tasuks,
ja selle pandiks on me viie aasta plaan.*

*Me selle plaani ületame – tingimata!
Ka edaspidi Saare nimi olgu aus! –
Nii töotab kõneleja, ja ta sõnu matab
koosolijate pikk ning innukas aplaus.*

(Katkend poeemist „Talgud Lööne soos“ (Vaarandi 1946: 1232))

Nii märgivad talgud Lööne soos üleriigilise propagandaüritusena nihet ühistegevuse vormis kapitalistlikult sotsialistlikule. Ühistegevus, mis rahvale oli juba harjumuslik, oli valitsevale võimule vajalik majanduse ülesehitamiseks. Lahti oli aga vaja saada selle „kodanlik-natsionalistlikust“ seosest maaomanike erahuvidega ning esikohale seada riigi huvid. Lööne soos toimunud uudsed talgud rajasid niisiis ka teed kollektiivtööks peagi asutatavatesse ühismajanditesse. Mõned päevad pärast talgute toimumist kirjutas H. Plank (1946b) Rahva

Hääles, et „arendades edasi vanu talgutraditsioone, on saarlased kiiresti taibanud ühiskondliku töö tähtsust ja selle suuri paremusi.“ Siin nimetab Plank ühistööd ühiskondlikuks tööks, st ühiskonna hüvanguks tehtavaks tööks ning viitab sellele kui talgute kõrgemale tasemele. See on kaval strateegia mõiste tähenduse hägustamiseks ja uue sovetliku sisu loomiseks (vrd Saarlo 2018: 138). Plank (1946b) lisab, et vana talgutava on võtnud uued vormid, „see on muutunud teadlikuks vastastikuseks abistamiseks“. Jääb segaseks, mida ta peab teadlike talgute all silmas või millistel talgutel abistatakse üksteist mitteteadlikult.

Seda, mis kuulsa „Saaremaa valsi“ aineseks olnud talgutel päriselt toimus, on õigupoolest vähe uuritud. Näiteks Raimond Valgre elulooraamatuski on piirdutud vaid fakti nentimisega, et laul valmis Debora Vaarandi poemi „Talgud Lööne soos“ kuuele viimasele salmile (Ojakäär 2010: 159). Ajakohased teated talgutest pärinevad Rahva Häälest (Plank 1946a, 1946b), Saarte Häälest (Kirsimägi 1946) ning viimase eriväljaandest Talguline (1946). Kohal oli ka filmigrupp, mis jäädvustas ringvaate tarvis pooleteistminutilise mustvalge klipi „Suurtalgud Saaremaal“, mida näidati sama aasta juulikuus kinodes (EFA 2018). Talgulises (1946) on avaldatud autahvel parimatele kraavikaevajatele ning reportaaži vormis lühike ülevaade päevasündmustest. Töötajate ning saarlaste innukuse kiitmise kõrval tehakse etteheiteid neiudele, kes ühistegevusse panustamise asemel mängisid palli.

Neiud sotsiaalkindlustuse osakonnast ei hooli suurt tööst, mis teistele nähtud nii põnevaks ürituseks. Nad pidasid paremaks juba hommikul alustada lõbustustega ja löid külma rahuga palli sel ajal, kui kaaslased saavutasid töövõidu. (Talguline 1946)

Säärase avaliku häbistamise kaudu hirmutatakse lugejaid ühistööst osa võtma. Kirjutises on kasutatud justkui „piitsa ja prääniku“ meetodit – autahvel kõrvuti häbipostiga. Siis veel nimesid nimetamata on see hoiatuseks neile, kes loodavad kollektiivtööst selle uues vormis kõrvale hoiduda. Kohustuslikuks muutunud ja füüsiliselt raske ühistöö on nii eriväljaandes Talguline kui ka Vaarandi poemis maskeeritud tööinnu ja -rõõmu taha. Töökus on siin kahtlemata parim iseloomuomadus, mida premeeritakse autahvlile pääsemisega. Seejuures on saarlased eriti innukad ja ühistegevuse poolest silmapaistvad (Vaarandi 1946; vrd Plank 1946b, Rauniste 1997). Talgutel kuulutati välja sotsialistlik võistlus, mis toimus nii valdade, brigaadide kui ka üksikisikute vahel (Plank 1946b). Sarnast süsteemi hakati edaspidi ka ühismajandites rakendada. Sotsialistlik võistlus tähendas võetud töökohustuste (normide) täitmist ja ületamist, kus omavahel võisteldi saavutatud tulemuste alusel – võistlusmoment tekkis just töötades kollektiivina, soovist teisi edestada ja silma paista.

Lööne soo talgutest valmis 1985. aastal ülevaade ETV dokumentaalsaates „Surma ei otsinud keegi“. Saatejuht Rein Järlik küsitles selles nii talgute organiseerijaid kui ka osavõtjaid (ERR 1985). Talgupäeva on hiljem põhjalikult uurinud Valjala Põhikooli ajalooõpetaja Ester Vaiksaar koos õpilastega. Kahjuks ei ole selleteemaline uurimus publitseeritud ning järgnevalt toetun Vaiksaare ettekandele Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi 65. aastapäevalt 2012. aastal,¹⁷ talgute järel ilmunud Saarte Hääle ja Rahva Hääle artiklitele ning vajadusel mainitud telesaatele. Uurimuse jaoks otsiti välja 1946. aasta ajaleheartiklid ning küsitleti talgutel osalenuid. Seejuures tunnistab Vaiksaar, et ajaloolist tõde või selle ainutõlgendust pole võimalik välja selgitada, sest igal inimesel on minevikust oma nägemus (ERA, EV 93). Pilti hägustavad ka toonased ajaleheteated, mis on ideoloogiliselt laetud ning annavad toimunut edasi ilustatud kujul.

Täpselt nii palju kui on inimesi, täpselt nii palju erinevaid tõdesid tuli. Meie küsitlesime 10, keda me teadsime, et olid osa võtnud – meil on 10 tõde ka. Ja igaüks mäletab isemoodi. Seal pole midagi imelikku – kui ligemale 800 inimest on korruga tööl ühtedel talgutel, on raske järge pidada. Aga kui nendest talgutest pidi saama veel üle-Eestimaaline propagandairitus, siis on veel keerulisem seda asja jälgida. (Ester Vaiksaar – ERA, EV 93)

Talgumõte sai tõenäoliselt alguse sellest, et Valjala hobulaenutuspunktis ei suudetud 1945. aastal talveks piisavalt heina varuda (Plank 1946b). Põhjuseks toodi viletsad heinamaad ja töökäte puudus. 1946. aasta kevadisel koosolekul tehti ettepanek harida talgukorras üles üks uudismaa ning kutsuda appi ka teiste hobulaenutuspunktide töötajad. Välja valiti 97-hektariline riigi tagavaramaa Lööne soos, millest pidi saama ühine söödabaas. Ühtlasi moodustati talgukomisjon ning alustati agiteerimisega. Ettevalmistusi kontrollis Saaremaa parteikomitee eesotsas kohaliku mehe Herman Kuningaga. Kuning andis aru Nikolai Karotammele, EK(b)P Keskkomitee esimesele sekretärile. (ERA, EV 93) Kommunistliku partei huvi ja osalus viitavad kahtlemata talgute rakendamisele ideoloogilis-poliitilise vankri ette. 1946. aasta 29. mail ilmus ajalehes Saarte Hääle (1946) eelteade söödabaasi rajamise talgutest. Selles teatati, et 9. juunil 1946

toimuvad Saare MT-jaama korraldusel üle-saaremaalised uudismaa ülesharimise talgud. Maa-ala, mis tuleb puhastamisele ja ülesharimisele, asub Valjala vallas. Töö algab hommikul kell 7 ja lõpeb kell 14, kusjuures tööülesandeks on juurida ja

¹⁷ Ettekanne on järelevaadatav Eesti Rahvaluule Arhiivi videosalvestuselt ERA, EV 93.

puhastada 40 hektaariline pindala, kraave kaevata 4000 meetrit, traktoril sahata 10 hektaari. Juurimine toimub 6-liikmelistes gruppides, kraavikaevamine üksikult. Töö toimub tükitöö alusel sotsialistliku võistlusega valdade ja gruppide vahel.

Paremaile töötajatele jagatakse auhindu, millised koosnevad riietusesemeist.

Peale tööd toimub miiting, sportlikud üritused, tantsud, laulukooride ettekanded, kino, teater. Talgust osavõtjad toimetatakse valdadest kohale autodega.

Samas avatud töötajatele rikkalik einelaud ühes jookidega.

Sõjast toibuvatele inimestele mõjusid ilmselt peibutavalt just meelelahutusprogramm ja tasuta toit, millest saabus osa saama ligi 800 inimest. Samuti võidi kohale tulla valeinformatsiooni peale. Näiteks üks Vaiksaare intervjuueritavatest ei teadnud hobulaenuuspunkti söödaprobleemist, vaid oli kutsutud eesmärgiga maa üles harida ja sellelt teenitava tuluga ehitada lõpuni Valjala rahvamaja (ERA, EV 93). Talgupäev algas tõrgetega – korraldajate auto läks katki ning nad hilinesid. Samal ajal hakkasid saabunud inimesed ise tööle ning jõudsid kraavi ettenähtust pikema kaevata. (Talguline 1946) Tööpäev lõppes kell 14 ning algas miiting, kus Herman Kuning tegi kokkuvõtteid talgute tulemustest. Kohal oli ka Nikolai Karotamm, kes pidas kõne. (Plank 1946b) Esimese sekretäri (nagu ka teatri, kino ja puhkpilliorkestri) viibimine talgutel viitab selle rollile näidis- ja propagandaüritusena. Karotamm kiitis kohaletulnuid ning seadis „nende ühiskondlikke töösaavutusi ja sooharimistalguid eeskujuks teistele maakondadele“ (Plank 1946b), viidates ühistegevuse muutunud tähendusele, mida eelnevalt juba kirjeldasin. Seejuures rõhutas ta uudsena ka sotsialistliku võistluse rolli ühistöös, mis motiveerib viisaastakuplaane ületama (Plank 1946a). Karotamme kõne kandus ajalehtede, raadio ning kinokroonika vahendusel üle Eesti.

Miitingule järgnes pidu. Kuressaarest oli kohale tulnud teater ja puhkpilliorkester (Kirsimägi 1946). Igast vallast tuldi oma koduõlle ja pillimeestega (ERR 1985). Esinesid Kallemäe ja Lööne laulukoorid, tantsiti, peeti köievedu, söödi jäätist. Varasemate külatalgutega võrreldes oli tegu justkui suure vabaõhuüritusega.

Kuigi paljudele inimestele on „Saaremaa valsi“ otsene seos Lööne soos toimunud talgutega teadmata, ei ole kohalikud paiga kuulsusrikast minevikku unustanud. 2012. aastal avaldas Meie Maa talgutel osalenud Heimar Laanemetsa (2012) arvamusartikli, milles viimane kutsus üles „Saaremaa valsi“ sünnipaika tähistama. Laanemetsa sõnul on laul suurendanud Saaremaa tuntust ja külalastatavust (samas). 2013. aastal otsustaski Valjala vallavalitsus Lööne soo lähedal olevale Ürtsi mäele infotahvli paigaldada (Lember 2013). Plaani teostamiseni jõuti 30. mail 2015, mil mälestustahvel avati osana Valjala laulupäeva programmist (Laanet 2015).

Talgupäeva on meenutatud ka kokkusaamistel Valjala rahvamajas. Esimene taoline salongiõhtu toimus 9. mail 2013. aastal, kus jagasid oma mälestusi ka talgulised ise. Seal jõuti järeldusele, et „Saaremaa valsi“ sünnipaika ja -lugu peaks vald oma huvides ära kasutama. Seega viitab infotahvlite paigaldamine vallavalitsuse soovile kultuuriturismi kaudu valla majandust elavdada. 2016. aasta 3. juunil osalesin koos Sakla tantsurühma Viktooriaga salongiõhtul, kus meenutati 70 aasta möödumist Lööne soo talgutest. Seal vaadati ühiselt dokumentaalsaadet „Surma ei otsinud keegi“ (ERR 1985) ning autasustati luulekonkursi võitjaid. Kohal olid luuletajad, pillimehed ning rahvatansijad ka Valjalast ja Laimjalast. Talgute meenutamise asemel pandi aga rõhku hoopis Laimjala valla ürituse „Laimjala valss“ reklaamimisele. 2. juulil toimunud kontsertüritus korraldati Laimjala mõisaparki rajatava Debora Vaarandi skulptuuri rahastamiseks. Aasta varem oli plaanitud sinna kutsuda ka Soome esinejad ja publik (Kipper 2015). Kuju avati 2016. aasta oktoobris. Nii kujunes naabervaldade Valjala ja Laimjala vahel huvitav koostöö, ent samas ka konkurents, mis keerles „Saaremaa valsi“ ümber. Kui Valjalas oli võimalik ära märkida laulu aineseks olnud talgute füüsiline toimumiskoht, siis Laimjala hakkas laulu kuulsust ära kasutama selle sõnade autori Debora Vaarandi kaudu, kes oli seal mõnda aega elanud. Skulptuuri avamise järel avaldas Maaleht, et see „peaks rõõmustama ka põhjanaabreid, kellest mitmed on avaldanud varem soovi kohtuda Saaremaa valsigi. Ükskõik, mida või keda nad on ka selle all mõelnud, nüüd on olemas koht, kuhu kõik soovijad tuua.“ (Mikovitš 2016) Probleeme laulu tuntuse kasutamisega ilmnis tegelikult juba 2000. aastate algul, mil mandril tegutsev ettevõtte E-Piim ostis Debora Vaarandilt ja Raimond Valgre vennatütrelt „Saaremaa valsi“ nime kasutusõiguse ning asus sellenimelist juustu Soome turule tootma. Saaremaa Liha- ja Piimatööstus leidis, et Saaremaa nime kuritarvitatakse kaubamärgina ning Patendiameti peadirektor nõustus, et Kesk-Eestis toodetud juustul pole Saaremaaga mingit seost (Sepp 2000).

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et Lööne soos korraldatud talgute esialgne eesmärk võis küll olla söödabaasi loomine Saaremaa hobulaenuspunktidele, kuid kommunistlik partei kasutas seda ära ühistöö propageerimiseks ja tähenduse muutmiseks. Teisi maakondi julgustati Saaremaa eeskuju järgima. Seejuures rõhutati nii meedias kui ka Nikolai Karotamme kõnes, et ühistegevus on vajalik ühiskonnale laiemalt, mitte isikliku kasu saavutamiseks, nagu see oli olnud varem. Ühistöö oli tarvilik töökäte puuduse leevendamiseks ning üleminekuks suurtootmisele peagi loodavates kolhoosides-sovhoosides. Produktiivsuse kasvatamiseks lisati tööle võistlusmoment, mida nimetati sotsialistlikuks võistluseks. Talgupäeva sündmustest

valmis Debora Vaarandi poeem „Talgud Lööne soos“, mis kõiki neid aspekte rõhutas. Raimond Valgre viisistatuna ja Georg Otsa esituses sai „Saaremaa valss“ rahvusvaheliselt tuntuks ning ehkki selle tähendus on tänapäevaks muutunud, on laulu tuntust kasutada piirkonna turundamisel. Seda on ära kasutanud erinevad Eesti ettevõtjad, mis on põhjustanud ägedaid nimevaidlusi, aga ka Valjala ja Laimjala omavalitsused. Kui Valjala vallas tähistati talgute toimumispaik, siis Laimjalas püstitati skulptuur Debora Vaarandile. Mõlemad rõhutavad oma seost „Saaremaa valsiga“.

Siiski jääb segaseks, miks viidatakse pidevalt just saarlaste kuulsusele ühistegevuse poolest. Seda teeb nii Karotamm oma kõnes (Plank 1946a), Vaarandi (1946) oma poemis kui ka H. Plank (Plank 1946a, 1946b) Rahva Hääles ilmunud artiklites. Kuidas Saaremaa muust Eestist eristus? Üks põhjus võis peituda Saaremaa talupoegade maaküsimuses, mida käsitlesin esimeses peatükis. 19. sajandil asuti Eesti- ja Liivimaal maid kruntima, kuid Saaremaal kulges protsess vaevaliselt ning enamus talude maad paiknesid endiselt lapikestena mööda küla laiali (Hääl 1914). Probleem oli lahendamata veel 1919. aastaks, mil puhkes nn Saaremaa mäss, mille peamiseks põhjuseks oli maakasutusõiguse probleem, mis pingestas külasiseseid suhteid (Lust 2003: 109). Lapimaade hajapaigutus sundis talupoegi koostööle, ka heina- ja karjamaad olid külal ühised. Samas kerkis esile konflikte, kus maaomanikud teiste varasse hoolimatult ja omakasupüüdliselt suhtusid, näiteks niites heina võõralt maalt (Hääl 1914). Ajakirjanduses hurjutati maade kruntimisega kiirustama (Saarlane 1907a) ning saarlaste põllumajandusalast haridust põllutöökoolide asutamise näol tõstma (Saarlane 1907b). Kui 1897. aastaks oli Lõuna-Eestis päriseks ostetud kuni 83,6% talude üldarvust, siis Saaremaa eramõisates vaid 9,2% (Lust 2003: 8). Veel 1946. aastal kirjutati, et Nõukogude valitsus andis maad tuhandetele maatameestele (Kirsimägi 1946). Tegelikult ei leevendanud olukorda ka Nõukogude 1940. aasta maareform – suuremate talude maad vähendati 30 hektarile. Nende arvel anti maid maatameestele ja juurdelõikeid väiketalupidajatele. Maa äravõtmine nõrgendas suuremaid talusid, kuid väiketalunikke ja maatamehi see samavõrra majanduslikult edasi ei viinud. Nõukogude maareform ei suutnud ega tahtnudki tagada eramajapidamiste kestvust, sest suund oli seatud kolhoosidele. (Ilus jt 2007: 465–466) Senitoiminud eraomandil põhinev põllumajandussüsteem lammutati, et minna üle suurtootmisele. Maa ühes selle varadega, samuti kõik metsad, järved ning jõed kuulutati riigi omandiks. Erasisik kaotas vähemalt juriidiliselt oma senise omandi üle otsustusõiguse. (Rauba 2002: 14) Samas Sakla küla talupoegade näitel jätkati riigistatud maade harimist kolhoosi asutamiseni 1947. aastal. Seega oli külaelanike koostöö killustatud maalappide majandamisel hädavajalik (juurdepääs, tööde

koordineerimine ja läbiviimine ühiste jõududega) ning selline korraldus püsis Saaremaal kauem kui mujal Eestis. Killustatus on säilinud mõneti isegi tänapäevani, mille tunnistuseks on näiteks minu pere maad, mis ei paikne kõrvuti ega moodusta ühtset tervikut. Et esimene kolhoos loodi Valjala vallas, kandus hiljem saarlaste ühistöö ülistamine üle kitsamalt valjalalastele. Rõhuti sellele, et Valjala vallas loodi Saaremaa esimene põllumeeste selts, piimaühing, kolhoos ja toimusid Lööne soo talgud (nt Rauniste 1972; Rauniste 1997; Pao 1987; Pao 1999; ERA, EV 93).

Siin on elupäevad [ühistööd tehtud]... vot siin ongi sellepärast see kolhoos sii tehtigi.

See Sakla on ju elupäevad... küll olid linatalgud, küll olid einatalgud... (Elvi, s. 1937)

Kollektiivmajandite toimimise aluseks oli ühistöö ning esimese ja eeskuju kandva kolhoosi ajaloolise järjepidevuse toonitamine selles oli vahendiks kollektiviseerimise legitimeerimisel.

2 Viktor Kingissepa nimeline kolhoos

2.1 Kolhoosi asutamise ajastuline ja ideoloogiline kontekst

Enne teist maailmasõda olid Eestis normiks üksiktalud, mis said hakkama oma pere jõuga (Jääts 2002: 27). Pärast 19. sajandil vastuvõetud seadusi, mis muutsid võimalikuks talude väljaostmise ning 1919. aasta maareformi Eesti Vabariigis, kasvas talude hulk märgatavalt. Kui iseseisvuse algul oli Eestis umbes 86 000 talu, siis vabariigi ajal loodi juurde veel 54 000 talu (Krinal jt 1996: 30). Kollektiviseerimisega koondati need ühismajanditesse, kus algas suurtootmine ja mehhaniseerimine (Jääts 2002: 27). Suur osa inimeste varast ühistati ja 1951. aastal likvideeriti endised ühistegevuslikud organisatsioonid (Leetsar 1996: 43). See puudutas lisaks majanduslikele ka kõiki muid ühistuid. Kuigi 1947. aastal võeti aluseks Lenini kooperatsiooniplaan, mis nägi ette talurahva koondumise esmalt turustusvarustuskoooperatiividesse, et nad kohaneksid ühistööga ja seejärel luua tootmiskoooperatiivid, mindi Eestis esimesest etapist üle ning talurahvast survestati kohe kolhoosidesse astuma (Krinal jt 1996: 76). Sama aasta 23. augustit peetakse esimese, Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi asutamisaajaks. Survestamise taustal püüti majandi rajamist ajada ettevaatlikult, et selle moodustamine tunduks vabatahtlik ja Sakla talunike enda otsusena. Sellest kolhoosist pidi saama eeskuju ülejäänud Eestile, kelle saatus ühismajanditesse koondamisest oli otsustatud juba 1947. aasta 21. mai ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo otsusega (vt Pao 1987: 24). Pealtnäha vabatahtlik ühinemine ei tähenda, et kiire üleminek uuele korrale oleks toimunud kergelt. Seetõttu on oluline uurida, kuidas intervjueeritavad oma elu Viktor Kingissepa nimelises kolhoosis meenutavad.

Läti elulugude uurija Baiba Bela-Krūmiņa (2003) on analüüsinud, kuidas kasutati Nõukogude okupatsiooni esimesel kümnendil Lätis erinevaid strateegiaid radikaalsete sotsiaalsete muutustega kohandamiseks. Tema hinnangul saab üleminekut ühelt sotsiaalselt, poliitiliselt ja majanduslikult korralt teisele vaid sümboolselt konkreetse kuupäevaga tähistada, realselt tähendab see aga muutusi argistes käitumismustrites ja identiteedi rekonstrueerimist pika perioodi jooksul. Bela-Krūmiņa sõnul on kaks peamist strateegiat uute oludega leppimine või järjepidevuse konstrueerimine, et vana eluviisi võimalikult kaua säilitada. See, kuidas nendest valikutest aga räägitakse, on seotud erinevate mäletamise diskursustega, mis on aktuaalsed nende kasutamisel-meenutamisel. Ühe ja sama ühiskonna minevikutõlgendused võivad eri ajalooajalooperioodidel ja poliitiliste süsteemide tingimustes oluliselt erineda (Aarelaid-Tart 2012:

146). Elulood on olulised infoallikad, mis annavad edasi ajas toimunud muutusi, kuid on kergesti mõjutatavad ühiskonnas valitsevate domineerivate narratiivide ja väärtuste poolt jutustamise hetkel. Elulugusid raamistatakse domineerivate narratiivide suhtes, samastudes või erineedes üldlevinud tõdedest. (Bela-Krūmiņa 2003: 10–11)

Pärast 1949. aasta küüditamist oli oluliseks ellujäämisstrateegiaks eelkõige vaikimine. Hirmust uute repressioonide ees tuli vaikida teatud teemadel, nagu rahvusriik, religioossed traditsioonid, küüditatud pereliikmed jne. Terje Anepaio (2002: 48–49) toob vaikimise põhjusena välja ka soovi integreeruda ühiskonda ja pääseda (näiteks küüditamisega seotud) stigmatiseerimisest. Repressioonidega seonduv hoiti enda teada või räägiti vaid pere keskel. Anepaio (samas) nimetab seda kollektiivseks amneesiaks Nõukogude ühiskonnas, Ellen Värvi (2006: 20) kaksikmoraaliks: isikliku ja avaliku elu eristamiseks. See vaikimine lõppes ja pääses tulva tagant valla Nõukogude Liidu lagunemisega.

1990ndate algul talletatud elulugudes keskendusid jutustajad põhiliselt sõjaeelsele perioodile ning okupatsiooniga seotud raskustele (samas: 2003: 12; Jõesalu 2017: 10). Püüti kujutada oma identiteedi järjepidevust sõjaeelse ajaga ja näidata end vastupanuvõitlejana ning kõigele Nõukogude liiduga seotule omistati negatiivne tähendus (Aarelaid-Tart 2012: 147; Annist 2011: 111, 113; Bela-Krūmiņa 2003: 12). Seda on uurijad nimetanud katkestuse diskursuseks. Sajandivahetusega on olukord mitmekesistunud ning Kõresaar (2008: 765–768) on selle kõrval loetlenud veel võimalikke mäletamisstrateegiaid, mida Nõukogude aja meenutamiseks kasutatakse: nn hilissotsialismi kogemus (1956–1985), kus jutustaja keskendub nõukogudeaegsele argielule; n-ö võitjate põlvkonna (1970ndatel sündinute) kogemus, kus perioodile vaadatakse tagasi läbi huumoriprisma; ning laulva revolutsiooni nostalgia, milles avaldub igatsus laulva revolutsiooni aegse ühtsustunde ja tulevikulootuste suhtes, mis ei ole jutustaja pettumuseks täitunud. Seejuures lähtub Kõresaar nostalgia mõistest, mis tähendab „tunnet, mis leiab väljenduse mineviku positiivses (üle)hindamises vastukaaluks tunnetatud vajakajäämistele olevikumaaailmas“ (samas: 760). Lähtudes Svetlana Boymi (2001) käsitlusest jagab ta selle omakorda kaheks: restauratiivseks ja refleksiivseks nostalgiaks, kus esimene otsib tõe minevikust ja soovib toonast olukorda taastada, teise puhul tegeldakse vaid meenutamisega (Jõesalu 2017: 32; Jõesalu & Nugin 2017: 100, 103; Kõresaar 2005: 67–68; 2008: 763). Jõesalu (2017: 34) on omakorda täheldanud, et refleksiivne nostalgia kipub olema iroonilises võtmes (eriti 1970ndatel sündinud nn võitjate põlvkonna puhul, kes sai täisealiseks Nõukogude Liidu lagunemisel ning mäletab oma lapsepõlve põhiliselt toonase materiaalse kultuuri kaudu).

Vastukaaluks 1990ndate algul domineerinud katkestuse diskursusele, milles eitati normaalse argielu ja isikliku ning kollektiivse heaolu võimalikkust Nõukogude ajal, kirjeldab Aarelaid-Tart (2012: 148–149) osava toimetulija diskursust. Selles rõhutatakse oma osavust võimuesindajatega suhtlemises, topeltmängu mängimises ja defitsiidimajanduse oludes vajaliku kauba hankimises (samas: 149; vrd Kõresaar 2005: 765–766). Sellistes narratiivides on nõukogude aeg „täis armsaid mälestusi, põnevaid kohtumisi, anekdootlikke juhtumisi, kulisside-taguseid intriige, pingelisi suhteid vastaspoolega, publikumenu nautimist, inimlikku politiseerimata eneseanalüüsi“ (Aarelaid-Tart 2012: 150).

Ka minu intervjuueeritavad paigutuvad osava toimetulija diskursuse kasutajate alla. Intervjuudes ei omistatud Nõukogude ajale negatiivset tähendust, pigem nähti seda oma õnneliku noorusajana (vrd Värvi 2006: 22). Vestlustes kerkisid esile mälopildid küll uue korraga kaasnenud absurdsustest, kuid samas kirjeldati kerge huumoriga oma toimetulekut sellistes olukordades. Nii on minu intervjuudes ühtinud osava toimetuleku diskursus võitjate põlvkonna refleksiiivse nostalgiaga, kusjuures intervjuueeritavad olid sündinud vahemikus 1929–1966. Oma identiteedi järjepidevuse kujutamise pidepunktina kasutati seejuures tööd (Bela-Krūmiņa 2003: 16; vrd Annist 2011: 104). Ka Reet Ruusmann (2002: 18–19) toob oma uurimuses välja, et töötamine, mis moodustab olulise osa täiskasvanu elust, on tema analüüsitud kirjalikes elulugudes küllaltki domineerival kohal.

Aga siis see kolhoosiaeg... ma ei oska siit midagi... siis oli väga raske kuidagi küll, aga minul ei ole raske olnud, ma tahtsin tööd teha. (Asta, s. 1933)

Töö on oluline kohanemise tööriist, mille läbi kirjeldatakse oma toimetulekut uutes tingimustes. Samal ajal kujutatakse selle kaudu järjepidevust kolhoosidele eelnenud ajaga ning nähakse end ühistöötraditsiooni edasikandjana. Vanemad intervjuueeritavad rõhutasid oma osalust taludevahelistes talgutes ning kirjeldasid selle jätkuvust kaasaega välja. Kolhoosi kujutatakse vaid ühe ajalooetapina, mis on jäänud ajalukku, kuid milles möödus oluline osa intervjuueeritavate igapäevasest elust. Nii ei nähta end kannatajatena, vaid toonitatakse, et ka kolhoosiajal oli elu normaalne või isegi parem kui praegu. Vastuolu sellise suhtumisega tekkis aga Sakla Külaarengu Seltsi enesereklaamiga, kus seost küla kommunistliku minevikuga on püütud hoida võrdlemisi tagasihoidlikul tasemel (vt ptk 3). Järjepidevuse kandjatena võib näha ka toonaseid folklooriharrastusringe ja tähtpäevade tähistamist, mis aitasid luua ühtekuuluvustunnet nii rahvuslikul kui ka kohalikul tasandil. Järgnevates peatükkides kirjeldan, kuidas toimus esimese kolhoosi moodustamine ning kuidas ühistegevus muutus ja samas säilitas mälestust sõjajärgsest Eestist, st kuidas ühistegevuse kaudu hoiti järjepidevust.

2.2 Esimese kolhoosi asutamislugu

Lööne soo propagandatalgutega saavutatud edu ning Herman Kuninga suhe Nikolai Karotammega löid soodsa pinnase ühismajandi organiseerimiseks Saaremaale. Esimesena proovis Kuning nõusse saada Haeska inimesi, kuid selgus, et koht pole sobiv – oli liialt vaene ning polnuks leidunud teisi eestvedajaid (Viiding 1997b, Pao 1987: 23). Järgmisena oli kaalukausil Kõnnu, kust Kuning oli ise pärit ja kus kolhoosi tuumikuks oleks võinud saada hobulaenutuspunkti maad ja varad. Just nendel maadel olid toimunud Kuninga organiseeritud talgud, mida tuntakse Lööne soo talgute nime all. Talguliste pingutustest hoolimata oli maa vaene ning laenutuspunkti hobused anti talveks taludesse (Pao 1987: 23). 30. aprillil 1947. aastal sõitis Kuning Tallinna Nikolai Karotammega kohtuma, kus lepiti kokku, et Kuning räägib kolhoosi loomise mõttest Valjala valla Sakla küla meestega. Sealne kulakuna küüditatud Aleksander Mihkelsi suurmajapidamine oli muudetud ENSV Teaduste Akadeemia katsepunktiks ning suur põllumassiiv võetud sõjaväebaasi alla. Karotamm saavutas kokkuleppe nii Teaduste Akadeemia presidendi kui ka sõjaväe esindajaga, et need maad antaks loodavale kolhoosile. Seejuures rõhutas Karotamm Kuningale, et kolhoosi astumine on vabatahtlik ning seda ei tohi teha kiirustades. Eesti põllumajanduse kollektiviseerimine olevat aga vajalik seetõttu, et tööstuses valitseb töökaite puudus, mille lahenduseks on mehhaniseerimine ja üleminek suurtootmisele. (Viiding 1997b) Kolhoosi astumise vabatahtlikkust rõhutati ka ÜK(b)P Keskkomitee 1947. aasta 21. mai määruses. EK(b)P Keskkomitee tegi ettepaneku ühistatavate varade eest maksta kompensatsiooni ning vabastada kolhoosnikud 1947. aasta saagi ühistamisest. Samuti paluti kustutada eelnevad võlgnevused, trahvid ja kohtunõudmised ning teha maksusoodustusi. Loodavate kolhooside minimaalsuuruseks arvati 8 talu. (Viiding 1997c)

Sakla külast oli pärit Kuninga isa Mihail. Nii õnnestus tal kohalike talupidajatega kontakt saavutada. Seejuures otsustas Kuning ühismajandi loomist hoida esialgu salajas, et vähendada vastupropaganda mõju ja kaitsta aktiviste metsavendade eest (Viiding 1997d). Just Sakla piirkonnas varjas end Saaremaa kurikuulus metsavend Elmar Ilp, kes tappis kommunistliku režiimiga koostöötegijaid. Ilp tabati alles 1950. aastal, kui ta oli jõudnud väidetavalt tappa juba sadakond inimest. (Põlluäär 2016) Ilbiga kohtumist on kirjeldanud ka minu vanaema.

Ma olin brigadir sel ajal ja käisin inimestele vahel jälle käskusi andmas Matsirannas. Tulin ühel öhtul hämarikus Matsirannast koju ja ma olin just siiapoole Kadakat, Luha metsa alguses. Üks pikem inimene tuleb mulle vastu. Ega tema rääkinud minuga midagi,

imelikku moodi oli. Pikk naisekuub oli seljas, rätik peas, aga olemine oli imelik, vaatas minu poole. Aga ta vaade ja käimine oli imelik, ikka mehe välimus. Siis paljud, kes teadsid, kus Ilp käis, et pidi naiste riietes vahel käima, et ei tunta siis. (Aino, s. 1927)

Aktivistide tapmine metsavendade poolt ning 1941. aasta küüditamised muutsid inimesed ettevaatlikuks, samuti oldi kinni oma majapidamises, kus oli nähtud tööd ja vaeva. Kolhoosi loomise lugudes (nt Rauniste 1972, Pao 1987) kujutatakse kangelastena neid, kelle Kuning suutis nõusse rääkida. Väidetavalt rääkis Kuning oma kavatsustest esimesena 33-aastasele külavolinikule Vladimir Maripuule (Välta Laet) (vt foto 3), teisena sai nõusse Aleksander Naagi (Pööra Sass), siis Kirill Maripuu (Ritsu Kaarel), Julius Maripuu (Vaku Jull), Juhan Soomi (Jaagu-Paavli Juhan), Meinhard Moiki, Johannes Maripuu (Laasu Juhan) ning Robert Piipuu (Rauniste 1972: 10; Pao 1987: 24; Viiding 1997d; Viiding 1997e). Julius oli Vladimiri vend ning elas Vaku talus, mis kuulus nende isale. Kuning on meenutanud, et Vaku oli külalislahke – sinna tulid inimesed kokku, arutasid eluküsimusi ning ühtegi juhuslikku teekäijat minema ei aetud (Viiding 1997d).¹⁸ Sestap oli Vaku rahva nõusse saamine oluline ka teiste veenmiseks. Kuning pidas aga eriti tähtsaks Johannes Maripuu ärarääkimist, sest temal oli külas jõukaim talu – 24 hektarit ning olid olemas viljaniitja, looreha ja rohuniiduk, mis oleks kolhoosile suureks abiks olnud, samuti kaks hobust, neli veist ja siga ning kuus lammast. Peale Juhani peres töönimesi polnud, talus leidsid peavarju Sõrve sõjapõgenikud, nende hulgas ka Rosalie (Roosi) Rist, kes sai hiljem tuntuks kolhoosi esimese loomatalitajana. Juhan olevat mõistnud, et suurtootmine tuleb nii või naa ja parem on sellega liituda vabatahtlikult. (Viiding 1997e) Ka Vladimir Maripuu uskus, et suurtootmine on parem kui üksikmajapidamised, eelkõige seetõttu, et talus tuli ise kõik tööd ära teha, et end ära elatada, ka masinate hankimine oli raske. Maripuu vaatas olukorda avaramas kontekstis – ka mujal maailmas oli põllumajandus hakanud üle minema mehhaniseerimisele ja suurtootmisele. (Viiding 1997f) Seni saladuses hoitud mõte kolhoosi loomisest aga pääses kevadel küla peal lahti ning inimesed muutusid tõrksaks – vili oli juba külvatud ning seda ei tahetud kolhoosile loovutada, kardeti nälga. Hirmu õhutasid ka Venemaalt saabunud põgenikud, kes olid kogunud elu sealsetes kolhoosides. Nõukogude Liidus oldi ühismajandite asutamisega alustatud juba 1929. aastal.

Need [venelased] ju sõja eest ju põgenesid. Neid tuli ju hobustega ju igast kandist. Tal [ühel venelannal] oli siuke minuvanune tütar oli ka. Ja ta oli 1945. aasta suve ja sügise... kas ta... või tuli ta, oli ta 1946 siis meil... oli, nagu aitas tööd teha ju. Jah ja siis kui ta

¹⁸ Ka minu kogemus Vaku talu küllastamisest on sarnane – minu sealviibimistel astusid läbi erinevad külaelanikud, kes tundsid end koduselt ja arutasid päevakajalisi teemasid.

kuulis, et meil hakatakse kolhoosi tegema, siis ta nuttis ja ütles, et hirmus asi, et mõtle, teil tehakse ka niukene hirmus asi nagu kolhoos, et terve Venemaa on nälgas. Jah ja et ärge olge nõus selle asjaga. (Elvi, s. 1937)

Paanika tipnes kolhoosivastaste ühisavalduse esitamisega Saaremaa saadikule Vladimir Tributsile. Selles paluti kolhoosi loomine edasi lükata sügisesse, pärast saagikoristust. Ka Kuning püüdis aega võita ja kirjutas Karotammele 26. juunil kirja, milles valetas, et ühismajandisse astumiseks on soovi avaldanud 16 perekonda, kellest seitsmel on talukoht. Tegelikult ei olnud esitatud veel ühtegi kolhoosi astumise avaldust. Kuning püüdis sel moel näidata olukorda paremas valguses ning Teaduste Akadeemia maad loodava majandi jaoks välja kaubelda ja korda seada – ta püüdis kolhoosi organiseerimiseks luua soodsamaid tingimusi. (Viiding 1997f) Karotamm ei olnud aga viivitamisega nõus ning käskis Sakla rahva kokku kutsuda ja neile olukorda selgitada. Juuli teises pooles kogunes rahvas Rati talu aeda. Seal rõhutas Kuning, et kolhoos luuakse vabatahtlikkuse alusel, kuid et partei on kollektiviseerimise ära otsustanud ja väikemajapidamistel niikuinii tulevikku pole. (Viiding 1997g) Üks intervjueeritavatest mäletas sarnast kohtumist ka Vaku aias. Koosolekud initsiatiivgrupi moodustamiseks toimusidki enamasti taluaedades, mainitud on ka Antsu talu aeda (Viiding 1997i).

No me käisime ju piilumas. Ma sain ju 1947 sügisel sain ju kümneaastaseks juba ju. Ma juba oskasin ju vaatamas käia, mis seal Vaku öues toimub. Jah ja siis läksid ja, noh, Kuning [Herman] tuli ju siis. Kuning oli ju vööras mees see aeg siin. Aga siis teadsid ju, et Reinu pere olid nende [Kuningate] sugulased ja noh, ta siin oli ikka valla territooriumil sündind mees ju. Ja siis nad seal rääkisid [---] et kolhoos tuleb, nüüd akkavad kolhoosi tegema. (Elvi, s. 1937)

Rati aias selgitas Kuning inimestele, et võrreldes varasemate Valjala ühistutega on kolhoosil suuremad eelised – väikemajapidamised olevat sageli sattunud makseraskustesse ja pankrotti. Ühiselt soetatud põllutöomasinad ja meiereid ei loonud suurtootjatega võrreldavat tulu ning füüsiline töö oli äärmiselt koormav. Lisaks oli Eesti jaoks välja töötatud kolhoosi näidispõhikiri, mis erines Nõukogude Liidu tüüpõhikirjast selle poolest, et talunikele pidi kolhoosile antava vara eest maksma. Karotamme kirjas Stalinile 31. mail on tasustamist põhjendatud sooviga hoida ära loomade tapmist ja kõrvalettoimetamist. (Viiding 1997h)

[...] kui see kolhoosi minek oli ja siis isa ei tahtnud oma obuseid mõlemaid anda. Meil oli tegelt kolm hobust, aga üks oli siis noor obune, kaks olid vanad obusd. Ei tahtnud,

jah, kolhoosi anda mitte. Ta lasi selle maha. Ütles, ma parem keedan selle liha sigadele ja ma sinna küll ei anna seda obust ja siis kui see obune, noh, üppas niimoodi püsti ja see pilt on mul silma ees, mismoodi see oli, et see oli ikka nii kurb. (Maide, s. 1940)

Augustis teatati Kuningale, et ÜK(b)P Keskkomitee ettepanekut ei kinnitanud ja lähtuda tuleb siiski üleliiduliselt põhikirjast (Viiding 1997h). Samuti soovitati initsiatiivgruppi täiendada kommunistidega – Kuning oli ainus parteiliige. Teaduste Akadeemia katsemajandis töötasid demobiliseerunud punaarmeeelased Ivan Lolbikov ja Aleksander Solovjov, kes olid ettepanekuga nõus. Konflikt tekkis Väljaküla mehe Aleksander Šultsiga, kes oli valmis avalduse kirjutama pärast ähvardust ta parteist välja visata. Šultsi õe Olga kaudu, kes oli tulnud ühest Valgevene kolhoosist venna juurde elama, hakkasid taas levima hirmujutud kolhooside kohta. Samas oli ka toonane EK(b)P Keskkomitee arvamusel, et kollektiviseerimine on raske, seda tuleks teha ettevaatlikult ja vabatahtlikkuse korras. Ka Kuning mõistis maaomanike kahjutunnet oma tehtud töö ühistamise pärast, kuid pinge all kolhoosi loomisega kiirustada seadis ta Šultsi ultimaatumi ette. Tasakaalustavaks jõuks oli Vladimir Maripuu, kes püüdis inimesi lepitada. (Viiding 1997i) Saklasse saadeti selgitustööd tegema mitmeid ametnikke – nende hulgas August Albus ja Helga Täks, kes olid tulnud Kaukaasiast Salme kolhoosist, põllumajandusminister Aleksander Mäe, Ministrite Nõukogu esimees Hendrik Allik ja Keskkomitee põllumajandusosakonna juhataja Aleksander Sokolov. Allik ja Sokolov kirjutasid raporti asjaoludest, mis nende arvates kahjustasid kolhoosi organiseerimistööd. Selles nimetati vastaseid kulakuteks ning süüdistati neid sõjaväebaasi all oleva maa harimises. (Viiding 1997j) Samuti märgiti, et naiste ja noortega ei viidud kolhoosiküsimustes läbi mitte mingit selgitustööd (Viiding 1997k). Minu tehtud intervjuudest tuleb tõepoolest välja, et naised olid kolhoosile vastu ning seepärast nad koos abikaasadega ei liitunud. Erandina toodi välja Sõrve sõjapõgenik Roosi Rist.

Aga mehed läksid ju enne kolhoosi, kõik, igas peres oli niiviisi. Mehed ju läksid kolhoosi oma varandusega ja koos naise ja lastega, aga naised ei hakand kolhoosiliikmeks kohe ju. Aga, noh, siin olid näiteks... Roosi oli ju agar kolhoosi... (Elvi, s. 1937)

Kuigi Vladimir Maripuu oli esimene, kelle Kuning nõusse sai, ei astunud isegi tema abikaasa kohe kolhoosi liikmeks, vaid tegi seda aasta hiljem.

Emal läks aasta hiljem kolhoosi. Emal pole läind isaga koos kolhoosi. (Liivi, s. 1947)

Naised olevat vaielnud ka põllumajandusministriga ning koosolekute järel püüdnud mehi ümber veenda või ei lubanud neil Kuningaga üldse rääkida (Viiding 1997j; Pao 1987: 24; Postimees 2005). Pinget meeste ja naiste vahel ilmestab lugu sellest, kuidas Vladimir Maripuu lehma ühislauta viis ja naine teda kividega pildus.

Kuidas naised nutsid – kui Liivi ütleb, et Laadile viskas [ema] kiviga järgi, kui Laet lehmaga läks. Nõnda oli igas peres oli suhtumine ju. (Elvi, s. 1937)

Esimene avaldus kolhoosi astumiseks oli Herman Kuninga enda kirjutatud ning ühel fiktiivsel avaldusel kasutas ta ka Vladimir Maripuu allkirja, mis oli mõeldud teiste veenmiseks (Viiding 1997k). Esimese pärisavalduse esitas Kirill Maripuu – ühel õhtul läksid Kuning ja Vladimir talle külla, Kirill lasi koduõlut. Viimane oli pahane Kaasiku Priidu peale: „Ma ei salli söuksi mehi [...] lubavad ja ise ei tea, mis lubas.“ Selle peale kirjutas ta avalduse valmis ja ulatas Kuningale. (Viiding 1997l) Järgmine avaldus saadi kätte Aleksander Naagilt (vt foto 5), mida on sageli nimetatud esimeseks (nt Tuulik 1963; Rauniste 1972: 24). Initsiatiivgrupi moodustamiseks peeti 16. augustil Kallemäe koolimajas koosolek (Rauniste (1972: 11) nimetab 23. augustit). Selleks päevaks oli laekunud vaid kolm avaldust, kuid vaja oli vähemalt kaheksa. Kahel järgneval päeval laekus veel seitse avaldust. 19. augustil otsustas partei maakonnakomitee büroo kiita heaks mõtte kolhoosi loomisest. (Viiding 1997m) Büroo võttis vastu otsuse ka abistamisprogrammi kohta, milles nõuti, et Saare MTJ eraldaks loodavale ühismajandile traktoripargi ja haakeinventari (Viiding 1997n). Hiljem tuli kolhoosil siiski abi eest tasuda ning majand sattus rahalistesse raskustesse (ERR 1979). 23. augustil leidis EK(b)P Keskkomitee, et Saklas on olemas tingimused ja initsiatiivgrupp majandi asutamiseks. Grupi esimeheks kinnitati Herman Kuning ning otsustati üle anda Teaduste Akadeemia ning sõjaväebaasi maad. Lisaks juhiti Saaremaa parteikomitee tähelepanu sellele, et viimane kannab vastutust esimese kolhoosi loomise eest, „mis peab muutuma näitlikuks veenmisvahendiks“ ning rõhutati veelkord vabatahtlikkuse nõuet. (Viiding 1997n; Viiding 1997o) 6. septembril 1947 toimus Vaku talus koosolek, kus võeti vastu kolhoosi põhikiri, valiti juhatus, esimees, revisjonikomisjon ja kinnitati kolhoosi nimi: Viktor Kingissepa nimeline kolhoos (Rauniste 1972: 12; Pao 1987: 25–27). Kuigi asutatud ühismajand oli põhikirja järgi põllumajanduslik artell, sai see tavakõnes ja -kirjas vene keele järgi nimeks kolhoos (Ilus jt 2007: 466).

Viidingu (1997p) hinnangul ei olnud aga kolhoosi asutajateks korduvast vabatahtlikkuse rõhutamisest hoolimata mitte Sakla talupojad, vaid hoopis parteitöötajad Karotamm ja Kuning. Kuning tagandati aga esimehe kohalt juba 14. veebruaril 1949 – Saaremaa Parteikomitee sekretär Šiškin oli kolhoosi territooriumil lasknud kogemata kuuli ühe naisterahva pähe, kes jäi

halvatuks. Vastutusele võeti aga Kuning, kes visati parteist välja ja tagandati esimehe kohalt. (Samas) Näiliselt oli kolhoosi moodustamine olnud küll vabatahtlik, kuid tegelikult anti pidevalt mõista, et muud valikut niikuinii pole (Postimees 2005). 1947. aasta 21. mai ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo otsusega oli kolhooside loomine Leedu, Läti ja Eesti NSV-s juba kindlaks määratud (Pao 1987: 24). Kuningat ja Sakla talunikke sunniti takka ning sedasi kiirustades esimene kolhoos loodigi. Siiski olid minu intervjueeritavad arvamusel, et esimene kolhoos moodustati vabatahtlikult. Enamus neist olid siis veel lapsed ning tajusid olukorda läbi oma vanemate kogemuse. Ühistamisega seotud raskused seostusid eramajapidamisse investeeritud ressursside nullimise ja loomade äraandmisega.

Nojah, esialgu oli niiviisi, et esialgu muutus kõik ju lammutati ju kõik laiali. Muidu tegi iga peremees kodutööd ja tal oli järjepidevus ju. (Elvi, s. 1937)

No see oli sellepärast inimestele suur šokk ju, kellel olid ikka kõik omad loomad, need viidi kõik ära. (Maide, s. 1940)

Ruusmanni (2002: 16) uurimuses kolhooside algusajast Eestis oli inimeste elulugudes keskseks teemaks oma varast loobumine ning edasielamine uue ja harjumatu korra tingimustes. Minu intervjueeritavad olid valdavalt kolhoosiastujate lapsed ning sarnaselt üleelatud sõjaga vältisid vanemad lastele negatiivsest teemast rääkimist (vrd Europaeus & Põlluäär 2016: 15–16; Erelt & Põlluäär 2016). Nii püüdsid küsitletud aimata, mida nende vanemad võisid tunda, viidates samas oma noorusele, mis tähendas, et neil puudus või oli vähene kogemus eramajapidamisest. Arvati, et senist harjumuspärast elu oli raske muuta.

Meie kasvasime sellega koos, aga meie vanemaid enam keegi ümber ei muutnud. See käis ju, ta võis ju, noh... öelda seda, et pole meil häda midagi, aga oma sisemuses ta mõtles ju teisiti. Algul olid ju inimesed kinni oma kodu, oma maas, oma tegemistes, oma lautades, oma loomades. See oli ju niiviisi, et sellest oli ju nii raske loobuda. (Elvi, s. 1937)

Kolhoosi moodustamist vabatahtlikkuse alusel nähti positiivsena, sest see olevat Sakla elanikud päästnud 1949. aasta küüditamisest. Seejuures mängisid tähtsat rolli initsiatiivgrupi liikmed, kes kaitsesid oma küla inimesi. Ruusmann (2002: 36–37) on täheldanud, et kolhoosi varemastunutel on rõhuasetus meenutamisel erinev märtsiküüditamise järel kolhoosi astunutest – viimaste puhul on domineerivaks talust loobumisega seonduvad emotsioonid, esimeste kirjeldused sisaldavad ratsionaalset kaalutlemist. Järgnev tsitaat näitab, kuidas intervjueeritav mõtestas Sakla küla olukorda märtsiküüditamise ajal, pidades päästjaks küla kommunisti, kel

olid tekkinud tähtsad sidemed. Selle arvamuse põhjal oleks kolhoosi hilisem moodustamine tähendanud kindlat deporteerimist.

1949, siis oli ju meil kolhoos juba, siis meie rahvas oli juba kindel. Ja meil oli ju siin kaitseingel – Vaku Julius – Maripuu Julius oli ju siin küla tähtis tegelane. Tema oli ju algul kolhoosi ju siin moodustaja ja tema sõna maksis ju. Kui tema ikka ütles, et seda inimest ei ole vaja uurida, seda inimest ta tunneb, ta on külas sündind, ta on kasvand koos nendega ja ei ole tarvis (Elvi, s. 1937).

Samas kirjeldati ka seika, kus Sakla küla Kaasiku talu inimesed olid küüditajate poolt siiski viidud sadamasse, kus nad kohtusid juhuslikult tuttavaga, kes neil lahkuda soovitas.

Ja-ja minu onu, see Kaasiku... Priidu ja Meinart ju [...] viidi Jaagarahule. Aga siis oli see Kesküla Johannes oli täitevkomitee sekretär ja see oli seal ja ta küsis, et "mis te siin teete?" Priit oli ütlenud, et "kästi asjad kokku panna ja toodi siia". See oli ütlenud: "Oota, ma lähen vaatan, kas te nimed on ikka nimekirjas". Tulnd tagasi, ütlenud: "Et te kadund olete siit! Nimesid teil kirjas ei ole ja pange putket!" Nad olid viskand oma... poodikoti sees olnd neil asjad olnd, need nad viskand sinna samasse maha ja pand tulema. Nii et meie rahvas pääses siin kõik. (Elvi, s. 1937)

Arvamust, et kolhoos päästis Sakla inimesed küüditamisest, jagasid ka minu nooremad küsitlavad, kes olid sündinud pärast 1949. aastat.

Ja üks see siin, et see kunagi loodi siin, see võib-olla päästis palju inimesi ära Siberisse minemast. Sest siit, ütleme siit äärest mo teada, ma ei mäleta, et oleks kuulda olnd, et kedad läind on. (Kalle, s. 1960)

Jah, sest 1949 oli ju veel küüditamine. Ma arvan selle [kolhoosi moodustamine], kindlasti päästis ära... (Ulvi, s. 1959)

Ma olen seda mõelnud, natuke uurinud, et kaks teed oli ju – kas Siberisse või kolhoosi. (Agnessa, s. 1961)

1949. aasta märtsiküüditamise järel astus hirmu tõttu kolhoosidesse enamik saare rahvast. Aasta lõpuks oli Saaremaal juba 199 kolhoosi. (Ilus jt 2007: 470) Üks Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi esimeestest tervitas kolhoosi moodustamist ka mõttega, et teisest maailmasõjast väsinud inimestel oli hea meel rahu saabumise üle – elu oli raske, kuid sõja järel seisnes õnn kasvõi elus olemises ning inimestel oli võimalik end teostada, elatist teenida.

No vot ja siis oligi siuke aeg, et ükskord läksid need venelased ka minema, tähendab, noh, demopid tulid ja panid minema ja, nagu öeldakse – elu läks rahulikumalt sellepärast, et seal... ja vot oligi siukene asi, et oota, kuidas... inimesed öeldakse, jah, et noh, et tuli kolhoos ja kõik see oli üks kole asi, jah. Aga inimesed olid sellest sõjast ja sellest jamast niivõrd tüdind, üks ole, tähendab, et see oli nägu üks siuke suu suur vabanemine oli, tähendab. Kui tuli, et see söda lõppes ja nüüd need venelased vähemaks jähid. Noh, päris ära pole nad sealt küll kunagi läind, aga noh, nii nad ei käind enam inimeste kallal ja tülitamas ja. See oli kohe siuke kohe siuke tunnetus oli kohe, kuidas inimesed akkasid, nagu öeldakse, täiel rinnal hingama, tähendab, üks ole. Muidugi siis ega siis see elu ei olnud ju sel ajal selline nagu praegu, tähendab. Puudus oli igast asjast, tähendab. Eks söda oli olnud ja kes oli ellu jäänd, oli õnnelik ja ega ei nõudnudki mingeid erilisi, et see toit pidi olema nii ea ja nii edasi. Kui sul ikka oli köht täis ja leib laual, siis polnd äda midagid. (Valent, s. 1933)

Esimehe jutt sarnaneb retoorikaga, mida on 1987. aastal kasutanud kolhoosist kirjutades Bruno Pao (1987: 20): „Vaatomata raskustele Valjala talupoeg töötas, sest talle oli saabunud rahuaeg ja maa ning loomad sigitasid uut elu.“ Samas tuli värskes ühismajandis rinda pista absurdsustega. Loomad, põllutöömashinad, inventar ja tootmishooned ühistati. Kõrgemalt poolt tulnud juhtnõõride alusel tuli kolhoosis künda ja külvata, ette kirjutati riiklikud põllumajandussaaduste müügi kohustused ning tootmistehnoloogia, nt kartuli kasvatamine ruutpesiti. (Ilus jt 2007: 470) Juhtnõõrid ei arvestanud paiga reaalse tingimustega, mis põhjustas toimetulematust (vrd Ruusmann 2002: 16). Näiteks tuli Hruštšovi ajal hakata kasvatama maisi, mis siinsetes oludes ei valminud.

Isegi, kui oli ilus aasta, siis tulid isegi need tõlvikud sinna peale. Me käisime neid tõlvikuid sealt ju veel korjasime. Olgugid, et need terad olid niuksed pehmed, need ei valmind. (Elvi, s. 1937)

Ka kartuli ruutpesiti kasvatamine oli uudne. Näiteks Valjala kolhoosis pandi kartulid sedasi esmakordselt maha 1953. aastal. Töö tuli teha käsitsi, sest vajalikud masinad puudusid. Siiski selgus, et kartulite ruutpesitsi kasvatamisel oli saagikus vaoviisilisest kasvatamisest tunduvalt suurem. (Martin & Kask 1955: 5–8)

Aga kartulid olid ju tõesti niiviisi, et kahtepidi sai neid vaotada, nad olid täitsa niukse neljanurgalise pesa oli. Mina ei tea, mismoodi neid tehti. Aeti neid muist üles või. Ei oska öelda, teha neid asju, jah. Aga pole sel elul mitte midad viga olnd. (Elvi, s. 1937)

Enamus minu küsitletutest olid kolhoosi loomisel lapsed ning ei seostanud oma põlvkonda algusaja raskustega.

Algus oli raske. Meie isad-emad pidid ikka palju tööd tegema, et see kolhoos üldse püsima jäi, aga inimesed olid sellega harjund, et töö tuli valmis teha. Kas ta oli raske, kas ta oli kerge, aga töö sai tehtud. (Elvi, s. 1937) Võiks eeldada, et negatiivse varjundi nõukogude ajale annab valitsenud ideoloogia, mida läbi erinevate kanalite inimestele peale sunniti. Minu intervjuudest selgus, et liitumine poliitiliste organisatsioonidega, nagu Komsomol, Kommunistlik partei, pioneeriliikumine ja oktoobrilapsed, oli vabatahtlik. Minu jaoks oli selline tulemus üllatav, sest enne välitöid ma oletasin, et kommunistlike ühendustega liitumine oli kohustuslik. Kuigi oli neid, kes tõrkusid erinevatel põhjustel organisatsioonide liikmeks astumast, toodi välja ka nende positiivne külg. Koosolekul osalemine pakkus võimaluse anda oma panus ja kohalikul tasandil elu parandada. Seega võidi näiteks parteiga liituda majanduslikel kaalutlustel.

[---] seal koosolekul sa said ka oma sõna vahest maksma panna. Oli ka niiviisi, niukseid asju, mis sa tõesti, kui sealt koosolekust protokollist oli läbi käind see asi ja siis oli niiviisi, et see tuli ära teha, jah. Mingi asi paremaks teha või mingi asja saada tahtsid, siis oli niiviisi, et sa võisid ikka sellele peale suruda, et näe, koosolekul võeti see otsus vastu, et see lubati ära teha, et miks seda pole tehtud olnud. Et need eelised olid ka siis olemas, jah. Mina olen olnud pioneer, mina olen olnud komsomol ja mina olen parteilane – mina olen kõik etapid läbi teinud (Elvi, s. 1937).

Bela-Krūmiņa (2003: 17–18) hinnangul on üks strateegia järjepidevuse hoidmiseks eelnevate (nt sõjaeelse Eesti vabariigi) väärtuste ja ideoloogia vahel näidata end vastanduvana riiklikele ideoloogilistele organisatsioonidele (kommunistlik partei, komnoored). Pärast taasiseseisvumist on nii Lätis kui ka Eestis olnud oluline oma vastandumist ja mittekuulumist toonitada, sest kommunismiliikumistes osalejaid nähti teistest halvematena. Eriti muutus suhtumine maaelanikkonda, keda peeti kommunistliku režiimi pooldajateks (Aardam 2002: 239; Annist 2011: 92, 111, 113). Huvitaval kombel kiitles ka kolhoosi esimehe abikaasa sellega, et ta parteisse ei astunud, kuid põhjendab seda hoopis isikliku solvumisega.

Ma olin ka kooliaeg komsol, aga vaata parteisse ma ei astund. Jumal tänatud! Minust läks see parteivärk läks niiviisi mööda. [---] ma ei saand, jälle, koosolekule minna ja ma ei mäleta, [---] kumb see siis kirjutas lehte, et noh, nagu võrdles, et kuidas üks nüüd saab ikka koosolekust osa võtta ja teine ei saa. Noh, see olin mina, kes ei saand siis, eks ole ju. Ja ma olin sellest niivõrd solvunud, et ma... üldiselt ma ei ole siukene, et noh, et

mul pidi siis ikka põhjus olema, et ma ei läind sinna koosolekule, ma ei saand sinna minna ja ma olin sellepärast muidud kurb, aga et ta [komsomolijuht] niimoodi, jah, kirjutas, see solvas. Ja sellepärast pole mina parteisse ka läind. (Aina, s. 1938)

Ühes intervjuus leidis küsitletu, et just juhtivatel positsioonidel töötavatel inimestel oli kõige enam kokkupuuteid ideoloogiliste sekeldustega – see ei olnud tavainimestele probleemiks.

[---] mina pidin nendel koosolekutel käima, aga... ma ei tea eriti midagi, et nii midagi hirmsasti oleks... need olid need kolhoosi esimees ja agronoomid, nendel oli see mure. (Ly, s. 1966)

Erinev võis olla nende inimeste kogemus, kes olid kolhoosi astudes juba täisealised ja harjunud tööga oma majapidamises. Minu intervjuueeritavate seas nii vanu inimesi polnud. Ettekujutuse annab aga 2005. aastal Postimehes ilmunud intervjuu kolhoosi lüpsja Nelli Süllaga (s. 1921), kes meenutas, et taluomanikele oli vastuvõetamatu mõte oma vaeva ja raske tööga teenitud vara ning loomade andmisest ühistule (Postimees 2005, vt ka siin ptk eespool). Samas nentis temagi, et kõige raskemad olid esimesed ja viimased kümme aastat, mil kolhoos oli majanduslikes raskustes ja ei suutnud inimestele palka maksta. Ta tunnistab koguni, et „elu kolhoosis [oli] hea. Tegelikult parem kui praegu“ (samas).

2.3 Tööelu kolhoosis

Pärast külarahva vara ühistamist hakati ühiselt töötama kolhoosi heaks. Kui varem jagas talu peremees oma pereliikmetele töökorraldusi, siis nüüd said neist kõigist kolhoosi alluvad (vt Viiding 1997m). Töötamisest aga tulu ei tõusnud, sest rahapalka ei makstud. 1964. aastani arvestati töötasu normipäevades ja maksti naturaaltasuna (vili, hein, kartul jms) (Ilus jt 2007: 470; Postimees 2005). See muutis kolhoosnike toimetuleku raskeks, kuid vanast harjumusest tehti ettenähtud töö ära.

Esimesed aastad ei ole üldse raha saand. Aga inimestel oli nii suur töötegemise harjumus sees, et nad ei saanud tööd tegemata jätta. Ma tean, siin Teoste taga põllul olid kartulid olid maas ja ehitusmehed tulid, jälle anti sahad, et kartulivagu lahti, nii külmand oli, et kooguga pole enam võtta saand. Sahaga aeti kartulivagu lahti, siis naised olid kõik järgi noppimas säääl. Aga maha ei jäetud midagi, töö tuli ära teha. (Elvi, s. 1937)

Äraelamiseks kasutati eramajapidamist, saadusi müüdi turul või kolhoosile. Kolhoosnikul oli õigus kasutada aiamaad (0,6 ha) ja karjamaad (1,5 ha) ning pidada lehma, mullikat, sigu ja lambaid (Ilus jt 2007: 470). Samas oli kohustus kõigepealt kolhoositöö ära teha, alles seejärel võis tegelda oma majapidamisega. Väikesest maalapist ei piisanud loomadele sööda varumiseks ja seda tuli kõikvõimalikest kohtadest juurde varuda.

Siis oli niiviisi, et oma loomal ennem ei tohtind üldsegi kõrtki teha, kui oli kolhoosiloomade ein oli valmis ja mööda teeääri... mul isa oli obusetalitaja, siin kus see tall siin põllu peal on. Oli obusetalitaja ja siis temal oli ju päev vaba. Ta käis siis mööda aiaääri ja mööda teeääri käis siis niitmas. Ja metsas siis mõni koht, pöösastevahe ja... nihine jähi, siis nagu siis pärast siis nad riidlesid ka veel – meie taat läks siia Teoste taha, see mis läheb Teoste maja juurest läbi külast välja. Meie taat läks sinna niitma. Teoste Viinur tulnd, suur kaigas olnd seljas: „Sa tuled meite kiviaia äärde niitma? Kasi minema siit!“ (Elvi, s. 1937)

Sööda- ja rahanappus tähendas töötamist mitmel rindel ning oma loomade toitmiseks hakati kolhoosist varastama (vrd Postimees 2005). Kui kolhoos tulu ei pakkunud, loodeti seda vähemalt oma majapidamisega teenida. Varastamist kui sellist ei peetud aga kuritegelikuks. Kolhoos moodustus kolhoosnike ühistatud varast ning kõik olid majandi „osanikud“, mis andis neile näiliselt õiguse võtta oma osa. (Aardam 2002: 239; Ruusmann 2003: 29; vrd Leetsar 1996: 12) Reaalsuses aga püüdis igaüks varastamist varjata, sest sellele võisid järgneda sanktsioonid. Üks intervjuueeritav juhtis mu tähelepanu ka neutraalsema varjundiga „haltuura“ mõistele, mida kasutati kolhoosivara omastamise ja kasutamise kohta.

Ka varastati seal ja kolhoosis sa ei saand ju looma pidada, kui sa ei varastanud. (Liivi, s. 1947)

Siis oli nii – varastada võisid, aga vahele jääda ei tohtind. (Elvi, s. 1937)

Eramajapidamised olid inimestele äraelamiseks vajalikud, kuid ei suutnud toimida ilma kolhoosi hobuste, masinate ja söödata. Nii kannatas kolhoositöö kvaliteet, sest inimesed püüdsid pühenduda oma majapidamistele. Olukord hakkas muutuma 1964. aastal rahapalgale üleminekuga – paljud loobusid loomapidamisest ja asusid elama kolhoosikeskuste individuaal- või korterelamutesse (vt Aardam 2002: 238; Jääts 2002: 43). 1965. aastast oli võimalik ka puhkusele jääda (vt Jääts 2002: 36) ning inimeste elujärg hakkas paranema.

Need [korter]majad olid ju kõik rahvast täis ju. Ühtegi tühja korterit polnd. (Ly, s. 1966)

Küte odav, keskküte odav. Kõik oli luks. (Andres, s. 1963)

Nojah ja Saklas ei olnud ka mitte tühja korterit. See aeg olid ju korterid kõik täis. Solk läks ära, vesi tuli tuppa. Noh, mis sa veel tahad! (Elvi, s. 1937)

Kuigi kolhoositöö oli ühistöö, korraldati sellele lisaks veel talgud, mida nimetati hoogtööpäevadeks. Neid korraldati vastavalt vajadusele erinevatel eesmärkidel: prügikoristus, puudetegu, kartulivõtt, heinategu jne.

Kolhoositalgud olid ka! Einakokkuvedamistalgud, ma tea, olid. Öhtul oli pidu, tehti süüa ja. (Maie, s. 1943)

Siis olid ju ka talgud ikka. Aprillikuus olid ju talgud ikka. Koristati ja. Ikka keedeti suur potitäis suppi ja... (Agnessa, s. 1961)

Sügisese saagikoristusel muutus tavaks kasutada suuremat hulka tööjõudu, kaasates näiteks koolinoori (Värv 2006: 33). Suurtootmine ühismajandite näol oli loodud pärast sõda küll tootmise tõhustamiseks ja suurendamiseks, kuid maalt asus pidevalt inimesi linnadesse elama, et kolhoositööst pääseda. Kui 1947. aastal oli Valjala valla aladel 2980 elanikku, siis 1987. aastaks vaid 1576 (Pao 1999: 47). Koolinoorte, üliõpilaste, kontoritöötajate jt ajutist kaasamist kolhoositoosse nimetati šefluseks (Jääts 2002: 32). Sel moel suunati tööjõud parasjagu enim tähelepanu vajavasse kohta, seda eriti hooajatöödel (heinategu, saagikoristus).

Ehitusmehed toodi ära ehituselt anguma. (Elvi, s. 1937)

Šefluse organiseerimiseks moodustati õpilas- ja üliõpilasmalevaid (EÕM, EÜE). Näiteks 1979. aasta suvel osales Saaremaal EÕM-i korraldatud töö- ja puhkelaagrites 641 õpilast (Kommunismiehitaja 1979: 2). Nende tarbeks oli kolhooside juures eraldatud puhkemajad. Näiteks Viktor Kingissepa nimelises kolhoosis viibisid nii EÕM kui ka EÜE Turja külas, kust neid veeti päevaks kolhoosipõllule tööle, pärast tööd randa suplema ning õhtuks tagasi puhkepaika. Üliõpilasi kasutati ka ehitustöödel. 1979. aastal kestis malevalaager 24 tööpäeva, mille lõpus toimus malevlaste kokkutulek-pidu (samas). Kuigi malevad olid kolhoositoosil oluliseks abimeetmeks ning neis osalenutel on laagritest eredad mälestused – toimunud on mitmeid kokkutulekuid, loodud veebilehekülgi mälestuste jagamiseks jne – väärivad malevakultuur hoopis eraldi uurimist ja siinses töös ma seda teemat pikemalt ei käsitle.

Eelnevast nähtub, kui võrd läbipõimunud oli kolhoositöö ühistegevusega. Suurtootmisele orienteeritud majandites oli vaja palju tööjõudu ning vähemalt kolhooside algaastatel tehti suur hulk tööd ära käsitsi. Nõukogude ajal süvenes maapiirkondades töötajate puudus, sest palju

inimesi kolis linnadesse. Selle probleemi lahenduseks hakati kolhoosidesse suunama hooajalisi töölisi – nn šeffe. Šeflus saavutas organiseeritud kuju läbi õpilas- ja üliõpilasmalevate, kes veetsid suviti ligi kuu aega kolhoosis abitöölisena. Samas jätkus ühistegevus ka külas perede vahel, kes kasutasid oma eramajapidamiste majandamiseks kolhoosivara.

2.4 Folklooriharrastus

Sõjajärgsetel aastatel hakati uue riigikorra inimnäolisemana kujutamiseks kasutama rahvakultuuri. Rahvaloomingu mõistega tähistati kaasaegne folklooriharrastus – loomeinimesed pidid inspiratsiooni ammutama folkloorist ning folkloristid valminud produkti uurima, hindama ja allikmaterjale ning näpunäiteid jagama (Saarlo 2018: 138, 142). Laugaste (1948: 17–18) sõnul „on Nõukogude Liidus pühendatud kõigi rahvakihtide rahvaluule kõigi liikide kogumisele väga suurt tähelepanu, samuti ka rahvaluule uurimisele ja rahvaluulelise ainese kasutamisele kirjanduses, kujutavas kunstis ja muusikas“, mis olevat otseselt Stalini soovitus ja mis oli üheks „puudujääkidest kodanliku Eesti folkloristikas“. Nõukogude folkloristikas sooviti tähelepanu suunamisega kaasajale eemalduda vanadest traditsioonidest ning ka kultuuriharrastusi suunati soovitud moderniseerumise suunas (Saarlo 2018: 141). Seetõttu kujunes üheks poliitilise ja kultuurilise mõjutamise vahendiks isetegevus, mida reguleeris Rahvaloomingu Keskmaja. Kultuurimajade juurde loodi näite-, laulu- ja tantsuringid, mille tegevus suruti Nõukogude Liidus käibivatesse raamidesse (Värv 2006: 33). Samas oli ametliku sotsialistliku vormi varjus võimalik viljeleda sisult rahvuslikke tegevusi, mis ühendasid inimesi Eesti vabariigi mälestusega (Annist 2011: 108–109). Seega võimaldas loosungite ja regulatsioonide varjus toimunud kultuuriharrastuslik ühistegevus tunda järjepidevust varasema ajalooga, millele ametlik Nõukogude diskursus vastandus ja võltsilt tõlgendas. Kõik, mis eelnes Nõukogude Liidu okupatsioonile ja selle ideoloogiaga ei sobinud, oli tembeldatud kodanlikuks natsionalismiks, tähendamata siiski muud kui „nõukoguliku“ vastandit (vt Saarlo 2018: 138). Et aga rahvaluule kasutamine oli soositud, siis aitas kultuuritegevus okupatsioonieelsete mälestuste ja väärtuste säilitamisele kaasa. Paradoksaalselt rahastas ja toetas kogu tegevust maapiirkondades võimuesindajana kolhoos (vt Jääts 2000: 124). Külanõukogud omavalitsusüksustena inimeste elus erilist rolli ei mänginud, sest neil puudusid rahalised vahendid kohaliku elu suunamiseks. Külanõukogu sõltus samuti kolhoosi rahalistest vahenditest ja huvidest (Haunmann 2018: 49). Näiteks rajati lasteaed ja kool Valjalga kolhoosirahade eest. Samuti toetas kolhoos koolilapsi ja isetegevusringe transpordiga.

Muidugi toetas isetegevust! Kapelli – kõike rahastas. Transport oli – ole mees ja tee! [...] bussiekskursioonid lastel ka maksis [...] kolhoos! Hiljem oli, kui ma seal tööl olin, siis ma kirjutasin kohe kooli, et tehke kohe taotlused aasta alguses ära, et kuhu tahate sõita ja siis me teame busse planeerida ja... siis ikka leiti vahendeid lapsi aidata. See oli nagu loomulik vä. Et oli kõik laste jaoks. Muidugi, kolhoos ehitas ju lasteaia (Agnessa, s. 1961).

Sõjajärgsetel aastatel tegutses igas külas kapell, kuhu kuulusid kohalikud elanikud. Need olid pigem mitteametlikud ühendused, kuhu kuulusid väga erinevate instrumentidega muusikud ja kes astusid üles külapidudel.

Meil oli oma küla kapell. Siis seal olid viiul, mandoliine, karmoska... jah, need olid oma küla mehed. (Saima, s. 1929)

Veel 1979. aastal salvestas folklorist Paul Hagu oma välitöödel Saklas üksikuid külapillimehi (EKRK, Fon. 98). Aja jooksul jäi kapelle vähemaks ning need asendusid keskustesse koondunud laulu- ja tantsuringide ning orkestritega. Sakla kultuuritegevus koondus suuresti Kallemäele, kus oli võimalik kasutada 1941. aastal valminud avarat koolimaja. Ka minu vanaema käis Kallemäel laulmas ja tantsimas. Kooskäimine pakkus vaheldust talutööle ning oli kohtumispaigaks noortele.

Mul oli hea meel, kui me tantsimist õppisime. Ma ei saanud esimesel päeval minna, siis Pajupuu võttis ühe tütruku tantsima, aga see ei mõistnud õieti tantsida, oli raske temaga tantsu õppida. Ma läksin paari päeval (teine kord) ka tantsima ja laulma. Tütrukud olid röömsa meeltsed. Aga kui Pajupuu mind tantsima õpetama hakkas, siis ta tundis, et ma olen kerge jalaga ja mõistan tantsida. Siis Pajupuu tantsis minuga. Ta mõistis hästi tantsida ja õpetada. Esimese korra tütrukud jäid kurvaks, aga hiljem olid rahulikud, õppisid edasi tantsimist. Mul oli hea meel, et Aksel Pajupuu mind usaldas temaga tantsima. (Aino, s. 1927)

Aksel Pajupuu oli 1945–1958 Kallemäe kooli juhataja, täites ka 1949. aastani rahvamaja juhataja rolli (mil selle koha võttis 1951. aastani üle Bruno Pao), ning hilisem laulupidude üldjuht ja lavastaja. Kallemäe naiskoor pääses Pajupuu juhatusel muuhulgas vabariiklikule laulupäevale, kust saadi kingiks suur kangarull tumerohelist villast riiet, millest saadi koolimaja saali lavaeesriie ja kardinad ning jätkus ka seelikuiks naisansamblile (Ottin 1987: 17). 1947. aastal osaleti esimesel ENSV Üldlaulupeol, kust võideti valget siidiriiet, millest lauljad

valmistasid endile leerikleidid. Ka esinemiseks mõeldud Valjala kihelkonna rahvarõivad valmistati ise (vt foto 6).

Ma kudiosin Kangrusseljal Niidi talus, seal olid suured kangasteljed ja kui midagi tarvis oli küsida, siis see perenaine õpetas mõnda asja. See oli Koka Naadi. Ise värvisin lõngad ja tõin ühe naise käest seeliku ette ja kudiosin valmis. Mul tuli hästi välja, nii nagu Valjala riided olid. Seelikule ajasime voldid ka sisse. (Aino, s. 1927)

Rahvarõivaste valmistamine traditsioonilisel viisil ning nende kandmine seostus lauljaile sõjaeelse ajaga, tekitades „eestlaslikke“, rahvusliku ühtekuuluvuse ja järjepidevuse tundeid. Oli ka neid, kes kandsid vanemaid, sugulastelt saadud rõivaid.

Ma tean, mul olid sealt meie [Nurme] külast üks oligi minu ristiema, nendel olid sellel vanal Eesti ajal, kui nad... siis tehti ka rahvariided omale. Ja siis ma käisin tema riietega tihtipeale, kus tantsimas olime. (Asta, s. 1933)

Minu intervjueeritute hulgas iseloomustasid sellised emotsioonid aga vaid enne sõda sündinud inimesi. Nooremate, nõukogude ühiskonnas sündinud ja kasvanud inimeste jaoks olid rahvarõivad pelgalt esinemiskostüümiks. Nii arvas näiteks minu ema, kes on tegelenud rahvatantsuga. Rahvarõivaste muutumine kostüümiks tulenes suuresti nõukogudeaegsete tantsupidude mõjust, mil korraldajad lähtusid ühtse värvigamma, visuaalse efekti loomisest. Kollektiividele jagati soovitusi, milliseid rahvarõivakostüüme kanda ning eriti populaarseks muutusid näiteks Muhu ja Anseküla rõivad, mille kandmine ei seostunudki enam kohaidentiteediga (vt Loite & Tõnurist 2016: 162–164). Ka Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi 25. aastapäeva pidustustel kandis Kallemäe naisansambel juba Muhu rahvarõivaid, mida hinnati nende ilu pärast.

Vene ajal polnud see sedasi ju [et oleks midagi erilist tundnud]. Sa panid rahvariided selga ja tantsisid ja – see oli rahvatants. (Ly, s. 1966)

Nõukogude perioodil hoogustus pärimuskultuuri toomine lavalaudadele.¹⁹ See mõjutas ka seni käibinud traditsioone. Näiteks hakkasid seto leelonaised esinemistel kandma sõlge, kuigi etnoloog Mare Piho (1996) sõnul pärast esimese lapselapse sündi tava kohaselt sõle kandmine lõpetati. Samuti hakati esitama laule väljaspool nende konteksti (itkud, erinevate pühadega seotud laulud) (Põlluäär 2015). Folkloristidelt eeldati rahvamuusikute harimist nõukogulik

¹⁹ Juba 19. sajandi lõpul toimusid Hermann Julius Schmalzi eestvedamisel mittesetodest koosneva „seto“ meeskoori esinemised Vanemuises, Estonias jm (vt Kalkun 2017).

vaimus ning konsultatsioone laulusõnade ja muusika osas, mis päädis seto laulikutele improvisatsiooniliste lugude saamisega nõukogude juhtide ja kolhoosikorra kiituseks (Saarlo 2018: 142, 147). Näiteks lauluema Anne Vabarna pani oma lugudesse nii Stalini kui ka viisaastakuplaanid (Kulasalu 2017: 147). Kulasalu (samas: 148) teatel olid hilisstalinismi perioodil Eesti folkloristika fookuses just improvisatsioonid ja (kolhoosi) olmekirjeldused. Kolhoos oli veel liialt värske nähtus, et selle kohta vanemat pärimust koguda. Ka Saaremaal on olemas improvisatsiooniline laulutraditsioon, mida tuntakse laiemalt külalaulude nime all. Ingrid Rüütli (2015: 62) hinnangul tekkis külalaul kõikjal Eestis, kuid eriti rohkesti Muhus ja Saaremaal. Külalaul kuulub uuema rahvalaulu alla ning selle teemaderingi moodustavad kodukoht, juhtumid külas, inimeste omavahelised suhted ja iseloomuomadused, sotsiaalsed vastuolud ja ajaloosündmuste kohapealsed avaldused (Rüütli 2010: 445–446). Laadilt enamasti humoristlike või satiiriliste laulude autoriteks ja esitajateks on valdavalt mehed (Rüütli 2015: 34, 62). Külalauludes kasutatakse sagedasti tuntud viise, millele luuakse oma sõnad.

Igavesed... söuksed väga tobedad laulud lihtsalt teiste, küll ka selle viisi pääle, et „Õrn ööbik“ ja igatsugused, nii kudas see laulutahtjad ju olid vaja. (Asta, s. 1933)

Olles seotud konkreetse koha ja isikutega, ei ole need laulud enamasti laialt levinud. Sarnaselt seto laulikute loomingule võib aga neidki improvisatsioon nõukogude folkloristika seisukohalt oluliseks pidada. 1961. aastal leidis aset Kirjandusmuuseumi rahvaluuleekspeditsioon Ida-Saaremaale, sealhulgas Valjalga. Eelkõige keskenduti kohalikele laulumeistritele ja nende loomingule, kuid filmilindile jäädvustati ka rahvatantse (Rüütli 2015: 20–21). Materjali kogumine kannatas aga (enese)tsensuuri all: külalaulud kippusid olema valitseva korra suhtes kriitilised, samuti võidi neid tituleerida obstsöönseks (vt Mereäär 2015: 10), nii et neid ei julgetud esitada ega üles kirjutada (vt Saarlo 2018: 140). Humoristliku vormi kaudu oli võimalik avalikult ühiskondlikku kriitikat esitada (vt Kalkun & Sarv 2014: 95), nii kiidab ka kogumisretkel osalenud Otilie-Olga Kõiva rahvalaulik Helmi Peeglit (Valjala Viuu): „Helmi Peegel teeb kolhoosist saadud kriitilise materjali ja rahvajuttude põhjal ise veste valmis – vahel proosa-, vahel lauluvormis – ja kannab selle ka ise ette. Paljugi, mida muidu ei julgeta välja öelda, jõuab niimoodi rahva naeru saatel asjaosalisteni.“ (Rüütli 2015: 175) Nimetatud materjal aga 2015. aastal avaldatud kogumikku jõudnud ei ole, mis annab alust arvata, et seda lihtsalt ei talletatud. Kolhoosikriitilisi laule on Rüütli kogunud alles 2012. aastal Maidu Vallikult (samas: 371–384). Muuhulgas esitas Vallik ühe loo (samas: 382), mida oli kunagi kuulnud oma koduküla laulikult Gustav Heinrich Kiiigelt (Oessaare Eini). Kiik oli Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi silmapaistev laulik, kelleni toonane ekspeditsioon ei jõudnud. Kolhoosis teenis ta

elatist kalurina ning tööpäeva lõpus võis temalt tihtipeale oodata lugu, mis päevasündmused kokku võttis. Nendest lauludest ei puudunud kriitika kolhoosi ja selle juhtide aadressil. Kiige loomingut on üles tähendanud Kaarel Kilvet, kes seda 1987. aastal ilmunud näidendis „Herman Kuning Esimene“ kasutas (vt SM 1982a). Järgnev lugu Tulgiste lehmalauda parandustöödest peegeldab lauliku suhtumist arvukatesse töödesse, kolhoosi juhtidesse ja eluolusse, mille lahutamatuks osaks on saanud alkoholism. Ametnikke kujutab ta oma lauludes ebakompetentsete ja hoolimatutena, kes reaalsest tööst midagi ei taipa. Siin ja edaspidi on laulude kirjapilt minu poolt muutmata ja avaldan need nii, nagu Kilvet on kirja pannud.

*Küll mullu sügisel oli trall,
kui Tulksi toodi lehmatall,
siis maha kukkus müürinurk,
et värises kõik Jaani-kurk.
Ei seda teadnud esimees,
et müürinurgal pragu sees.*

*Siis Oessaare Sass ja „Piiriaid“
seal muretsesid tarispuid
ja saue ka veel koormat kaks
nüüd müüritööks neil lahti läks.
Ei hooli sellest esimees,
et vaeva näeb remondimees.*

*Üks läbikukkund brigadir
siis ütles: „Tehke tugev müür“,
nii, et see lehmad kinni peab,
küll härra sita välja veab.
Ei hooli sellest esimees,
et vaeva näeb ka tallimees.*

*Te tehke terveks ukselink
ja hästi tugev lüpsipink!
Ka puudub veel üks joogimoll,
seda oskab teha iga loll.
Ei hooli sellest tallimees,
et Piiriaid pole puutöömees.*

*Ja kui siis Sass ja Piiriaid
need loetud tööd kõik valmis said,
siis kostis tallist lõbus laul,
sest Sass ja Juhan ühel nõul.
Ei seda teadnud esimees,
et laulu teeb remondimees.*

*See oli Oessaare Sassi hääl,
ta käinud oli Kallemäel²⁰:
nüüd tehti tubli lõpuliik,
sest selleks viina müüb ju riik.
Ei teadnud seda Mulenok²¹,
et Piiriaid oli täis kui sokk.*

*Nüüd ilmus sinna „Karjafarm“,
ta ütles: „Lõpetage lärm!
Kui teil on valmis müürinurk,
siis vaikseks jääb ka Jaani-kurk“.
Ei seda salli esimees,
et lärmi teeb remondimees.*

*Teil teha jääb veel piimakuur,
ka sellest on siin puudus suur,
sest muidu piim läeb sodi täis,
ei võeta vastu meiereis.
Ei seda salli esimees,
et pisilased piima sees.*

*Kui olid kõik need asjad trois,
seal esimees ka ise käis,
ta ütles: „Kõik on väga hea,
nüüd võite laulda mõne rea!“
Ei teadnud seda esimees,*

²⁰ Kallemäe poest osteti viina.

²¹ Kolhoosi esimees Matvei Mulenok (1923-1990).

ta ise on ka laulu sees.

(SM 1982a: 11–12)

Selline valitseva korra suhtes kriitiline materjal oleks tõenäoliselt Kilveti huvita jäänud talletamata. Samas on Kilvet erootilise sisuga lugude puhul tsenseerinud sõnu, mida on pidanud roppusteks.

*On ilmas naljajuttusid,
kus naerdaks naiste v...,
kuid selles laulus kuuled sa,
kuis v... võib hirmuta.*

*Kord uueaasta hommikul
kolm sõpra sammus kõrtsi pool,
siis ühe naine ütles nii:
„Juss, ära jalgu kõrtsi vii!“*

*„Kui keelust üle astud sa,
jääd õhtul ilma n...!“
Just selle sama jutuga,
sind hirmutataks v...!*

*Juss seisma jäi – siis käega lõi
ja ütles naisel: „P... käi.
Sa tuled selle jutuga,
mind hirmutama v...!“*

*Üks teine juhus oli nii,
mees omal uue naise tõi.
Tal vana naine ütles naa:
„Teist nii head v... sa ei saa.“*

*Ja kolmas kord oli Lebandal,
kus August kõva suru all,
tal naine ütles kurjasti:
„Sa n... ilma nii kui nii!“*

*Siis August ütles: „Kuule, eit!“
mul seekord kindlasti jääb võit,*

*sest selle vana v...
sa õiget meest ei hirmuta!“*

*On ilmas palju v...,
veel rohkem nendest juttusid,
kuid ainult see on õige mees,
kes kartma ei löö v... ees!!!
(SM 1982a: 7)*

Rüütli (2015: 35) sõnul on meeste loodud laule jäädvustatud ka naistelt, kuid taolisi „altpoolt naba laule” laulsid mehed vaid omavahel. Suguelundeid ja seksuaaltegevust käsitlev laul oleks ehk folkloristide poolt klassifitseeritud obstsöönseks ja/või jäetud kogumata (Mereäär 2015: 10–11; Kalkun & Sarv 2014: 108), naisuuri ja juuresolekul aga sootuks esitamata. Külalaulude, sh Kiige loodud laulude sobimatust ametliku ideoloogiaga näitab fakt, kuidas Gunars Fride ja Bernhard Viidingu 1972. aastal loodud dokumentaalfilmist „Saaremaa küla“ osa ära keelati. Filmi esimene osa oli ühiskonnakriitiline ning kujutas tegelikku elu. Näidatakse lagunenu elumaju, üksikuid viletsaid vanureid ja rohtukasvanud talutehnikat. Ühes kaadris kimub suitsu Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi esimene esimees Herman Kuning, kelle ees on kaetud lauake viinapudeli ja koduõluga (vt foto 7). Tema kõrval on Heinrich Gustav Kiik, kes laulab kolhoosi loomisest, kujutades toonast rasket elu ja pilkamisi, kuidas utoopiline pudrumägede aeg on saanud. Laulik sõnab Kuningale: „Vaata, et sa ei vihasta!“ Viiding ja režissöör Fride palusid filmi näidata tervikuna, koos keelustatud osaga, kuid nende soovile vastu ei tulnud ja see osa filmist „kadus ära“.²² (ERR 1972)

*Siis kui Herman Kuning loos esimest kolhoosi
polnud meil süüa ei saia ega moosi.*

*Refr: Holladi-hii, holladi-haa,
polnud meil süüa ei saia ega moosi.*

*Alguses ta kokku sai ainult neli lehma
sellepärast pingutama pidi püksirihma.*

*Puudusid masinad, puudus põlluseeme,
sedaviisi keeta võib väga lahja leeme.*

²² Vestlusest Taive Särjega 26.04.2018.

*Tuhandeid takistusi tuli tal siis võita,
mitu korda Karotamme jutule ka sõita.*

*Vana Kuning paljajalu Sakla soo peal kõndis
tühi koht teda nuputama sundis.*

*Lõpuks ta lossutas mätta peale maha
mõtles: siin peidus on patakas raha.*

*Kuning siis kraavitas Sakla soo kuivaks
varsti kõik murumättad muutusid leivaks.*

*Nüüd siit saame loomasööta, väärtuslikku vilja,
millest võib ka vaaritada kanget kapakalja.*

*Nõnda kasvab kari – nüüd lehmi nelisada
elu nüüd kulgeb meil aina tõusurada.*

(SM 1982: 3)

Nõukogude aja algusega uueks ideaaliks kujunenud kaasaegne kolhoosifolkloor oli Viktor Kingissepa nimelises kolhoosis seega Gustav Heinrich Kiige külalaulude näitel olemas. Samas ei olnud tema looming kriitilisuse ja reaalse elu kujutamise tõttu avaldatav, sest erines ametlikult taodeldavast ideaalist (võrdsus, hea elu) ja valitseva korra ning selle juhtide ülistamisest. Viimast tõestab filmi keelustamine, milles Kiige laul kõlab. Kolhoosikorda naeruvääristavad ja obstsöönseks tõlgendatava sisuga laulud oleks kogumata jäänud ka toonaste folkloristide poolt, kes kartsid oma maine pärast ja tsensuuri abil esitajaid võimalike repressioonide eest kaitsesid. Ametlikku toetust leidsid n-õ isetegevusringid, mida rahastas kolhoos. Nende kaudu viljeleti sotsialistliku vormi varjus sisult rahvuslikke tegevusi. Nii külalaulude aktsepteerimine külas kui ka osavõtt kultuuriharrastuslikest ringidest viitavad kolhoosnike soovile ja reaalsele tegevusele mälestuste, väärtuste ja traditsioonide säilitamisel muutunud oludes. Kollektiivne osavõtt neis tegevustes märgib ühistegevuse rolli järjepidevuse hoidjana. Ka Annist (2011: 110) leiab, et rahvuslik ideoloogia, mis päädis nn rahvusliku ärkamise või laulva revolutsiooniga, püsis just kultuurivallas ja inimeste varasemal harjumusel organiseeritud ühendustes osaleda.

2.5 Tähtpäevad

2.5.1 Traditsioonilised tähtpäevad

Baiba Bela-Krūmiņa (2003: 14–15) on täheldanud, et Läti okupeerimise järgselt loobusid paljud inimesed hirmust repressioonide ees pühade (nt jõulud ja ülestõusmispühad) tähistamisest. Traditsioonilised ja riiklikud pühad hoiavad elus põhimõtteid, luues sideme mineviku ja tänapäeva vahel. Seda asus ära kasutama uus riigikord, luues või asendades vanu tähtpäevi. Traditsiooniliste tähtpäevade tähistamine oli aga seotud järjepidevusega ning neid tähistasid paljud keelust hoolimata salaja (Bela-Krūmiņa 2003: 17). Näiteks jõulude tähistamine lõi illusiooni, et kõik on nii nagu vanasti (Hiimäe 2003: 351). Viisin kaks grupiintervjuud läbi Saklas Vaku talus, kus Viktor Kingissepa nimeline kolhoos asutati. Seal elab praegu kolhoosi ühe initsiaatori Julius Maripuu järeltulija, kelle sõnul Vakul tähistati jõule, tuues siis kuusk tupp. Teine küsitletu (Elvi, 1937) väitis, et tema pereski toodi jõulude ajal kuusk tupp, sest tema isal oli jõululaupäeval sünnipäev ning isa jaoks oli kuusk lahutamatu osa sünnipäevast. Mõlemad kinnitasid, et Sakla külas jõulude tähistamist ei varjatud, mille tõestuseks oli ka see, et aknaid ei kaetud jõulukuuskede varjamiseks kinni. Mall Hiimäe (2003: 344) on nõukogudeaegseid jõule analüüsid samuti täheldanud, et kui sõja ajal tõmmati kardinaid ette pommitamise vältimiseks, siis nõukogude ajal pidi varjama jõulupuud, eriti tihedama hoonestusega asulates. Saklat võib pidada sumbkülaks, aga et juba Vaku talus, mida peeti kommunistide²³ koduks, jätkati jõulutraditsioonide tähistamist, siis peeti seda normaalseks tavaks ka küla muudes peredes.

Minu isal oli jõululaubä sünnipääv. Tema ei hoolind sellest midad, et see nõukogude aeg oli. Üts, temal on lapsest saadik kuusk olnd toas, kui on sünnipäev ja ise ta metsas käis kuuske toomas. Tema isegi ei pand aknaid kinni. (Elvi, s. 1937)

Ma isegi tean, et Vakul oli, olgugi, et nad olid kommunistid, aga kuusk oli toas. Me käisime iga jõulute ajal ju Vakul. (Maie, s. 1943)

Meenutustes seostati jõule eelkõige lõhnade ja maitsetega. Näiteks nimetati äratuntavaks jõululõhnaks seda, kui hommikul on kuusk toas, leivaahi oli värskelt lubjatud ja põhud olid

²³ Intervjuudes ei viidatud kommunistidele enamasti halvustava tooniga, vaid seda peeti normaalseks, kui keegi oligi maailmavaadetelt kommunist. Vaku peret nimetati kommunistideks eelkõige sellepärast, et nende majas kolhoos asutati ja mehed esimestena kolhoosi liikmeteks astusid. Üks intervjuueeritav (Elvi, s. 1937) nimetas oma isa punaste vaadetega meheks, mitte kommunistiks, sest ta luges palju lehti ja kuulas raadiot, käis ajaga kaasas.

maas. Pühadeks küpsetati seapraadi ning tehti makki,²⁴ lihaleiba ja koduõlut. Koduõllest valmistati omakorda õllesuppi, mida söödi kogu perega.

Jah ja see [leivaahi] siis lubjati jõuludeks ära ja siis, kui ommiku töusid, siis taat oli nii vara selle juba ära lupjand, et siis oli see lubjalõhn oli. Siis oli värske, pestud. Meil oli valge laudpörand oli, see oli siis ära pestud. Siis olid põhud tuppa toodud ja see kuusk oli toas. Ja see oli niukene... noh, niukene eriline lõhn oli siis, jah. (Elvi, s. 1937)

Ametlikult aga ateistlikus Nõukogude liidus Kristuse sünnipäeva tähistada ei tohtinud ning paljudes kohtades lükkus kuuse tuppatoomine näärieelsele ajale või vana-aastaõhtule. Eestis, eriti Lääne- ja Saaremaal tähistatakse nääre juba 16. sajandist aastavahetusena, mil saadeti ära vana ja võeti vastu uus aasta sellega kaasnenud kombestikuga (Berta 2018a; Hiimäe 2003: 347). Näiteks Saaremaal on siiani levinud sanditamine, kui uusaastaõöl käib perest perre näärisokk. Samuti käivad ringi nääripoisid või uueaastapoisid. Usutakse, et uuel aastal peab majja esimesena sisenema meessoost isik, naine toob kaasa ebaõnne. Uueaastapoisid käivad koos näärisokuga või ilma perest perre ning võtavad vastu seal pakutavat alkoholi, tavaliselt õlut. Lahkudes kirjutavad nad kriidiga uksele saabunud aasta numbri, mis märgib seda, et nääripoisid on käinud ja majapidamist õnnistanud. Ka mina olen nääripoissi mänginud, kui vanaema ebausklik sõbranna ei soostunud talle enne külla tulema, kui uueaastapoisid on ära käinud. Vanaema andis mulle kriidi kätte, kirjutasin numbri uksele ning siis saatis ta postimehega sõbrannale sõna, et õhk on puhas. Nääripoiste seniajani aktiivset käimist teadsid ka minu intervjuueeritud inimesed. Et aga jõulud ja näärid Nõukogude ajal segunesid, näitas see, et nad neid mõisteid sageli segi ajasid.

Kolhoosiajal jätkus Sakla kandis jõulude kõrval ka näiteks kadripäeva tähistamine. Mardipäeva traditsioon siin tugev ei ole olnud ning küsitletutel puudusid sellest ka mälestused.

Ja need külapeod käisid ju edasi – kadripeod käisid, noored käisid kadriks. (Elvi, s. 1937)

Äi, mardipäeva... ma ei mäleta. Midagi niukest suurejoonelist küll... Eih ole. (Saima, s. 1929)

[...] martisi me väga pailu ei ole käind. (Asta, s. 1933)

²⁴ Makk on Saaremaal tanguvorst.

Marti ma ei ole käind jooksmas. Kadrid ma ole küll-küll käind. Küll-küll käind-käind.
(Elgi, s. 1936)

Kadripäevast võtsid osa nii mehed kui ka naised. Kõigepealt koguneti riietuma, milleks kasutati marlit ja valgeid linu. Seltskonnas oli harilikult ka vähemalt üks pillimees ning ühiselt liiguti mööda küla ringi ja lunastati vilja. Harilikult käidi kadrit jooksmas kadrilaupäeval, kuid kui vilja jäi väheks, siis ka järgmisel õhtul. Ühest talust saadi pool kuni ämbritäis vilja.

Sääl Viktooria majas oli meil suur kooskäimise koht ja sääl me panime ennast riidesse ja seal me värvisime ja siis [...] me käisime küla mööda ja siis korjati vilja ja siis tehti lõpuks õlut ja siis oli Saklas peod. (Saima, s. 1929)

Vilja lunastamiseks tuli pererahvale soovida head õnne ning lauldi kadrilaule. Kui seltskond tuppa lasti, siis pillimängu saatel ka tantsiti.

Noh, peamist oli see kadriride laul, et laske kadrid sisse tulla ja, kadrid tulnud kaugelt maalta ja, ja kadri pole tulnud saama pärast, kadri tuleb karjaõnne pärast ja. Neid oli sääl igasugu lauseid veel juures, aga jälle ja, siis kui jah, peremees või perenaine tuli tegi ukse lahti, sis läksime tuppa ja tantsisime seal natuke. (Asta, s. 1933)

Vahel juhtus sedagi, et kadrised tuppa ei lastud. Sel juhul loeti pererahvale sajatusi ning liiguti edasi järgmisse kohta. Intervjuus vihjas küsitletu, et tütarlapsed olid sel ajal viisakad ja pigem seostusid pahandused poistega.

Noo, me ei ole küll mitte midagi teind [kui sisse ei lastud], aga jälle vahest poisid mõnda asja sääl ikka, nooh, ei soovind ead mette ka. Midagid, läksime ära jälle ja, teise peresse jälle ja. Aga enamasti, ma ei tea, me ei ole vist palju kuskis ukse taha jäetud. (Asta, s. 1933)

Kadriseltskonnas jaguneti erinevatesse rollidesse: olid kotimehed, pillimehed, tantsijad, kadri-ema ja kadri-isa. Viimaste ülesanne oli naljajuttude kaudu pererahva süda sulatada ja annid välja meelitada. Lõõbiti ja küsiti mõistatusi.

Olid seltsis [kadri-ema ja kadri-isa] ja rääkisid juttu. Noh, norisid vilja ja värki välja.
(Elgi, s. 1936)

Noo, need ikka pidid rääkima ja kui pailu nendel on lapsi ja et ikka tahavad midagi kingitust saada ja et pere on suur ja söuksed naljajuttusid. (Asta, s. 1933)

Kui erinevad kadriseeltskonnad küla vahel kokku juhtusid, siis läks riuks ja võidi üksteise tagant vilja varastada.

Aga siis mina ei tea, kuskohas me, jah, kokku saime nende teiste kadridega. Siis nad olid meite auto pealt, me olime toas, siis nad olid meite autu pealt vilja ära viind. Aga nii palju me ikka kogusime vilja, et me saime kaks pidu pidada kohe! (Elgi, s. 1936)

Kogutud vili tehti õluks ja kui õlu valmis, toimus veel tagantjärele kadripidu. Seks puhuks võisid ka erinevad kadriseeltskonnad oma saagi ühendada, et rikkalikum pidu korraldada.

Meil oli ju külas mitu tuulikut ja seal vahel lasti maged katki ja see meesterahvas [naabrimees] tegi jälle õlle ja ta oskas väga ead õlut teha ja siis sai kasvõi noh laubäöhtu akkas ja pühabäöhtuks lõppes see pidu. Siis kutsuti ka, noh, teised, kaugemalt noori ka. Tütrukud kutsusid jälle poisse ja poisid tütrukuid ja... siis oli väga-väga ilu, öö läbi sai tantsitu... (Asta, s. 1933)

Seda, et reeglina kadriseante ukse taha ei jäetud, tõlgendab küsitletu kadripäeva laialdase leviku ja elujõulisusega – kadripäeva tähistamisel oli rahva heakskiit.

Nii et rahvas oli väga sellega päri (Asta, s. 1933).

Nii nagu jõulude jätkuv tähistamine nõukogude perioodil, pakkus ka kadrikombestik võimaluse tunda järjepidevust varasemate traditsioonide suhtes. Seejuures andis neile iseloomulik seltskonnaga sanditamas käimine võimaluse ühistegevuseks – koos maskeeruti, koos mindi küla peale ning ühiselt organiseeriti pidu.

2.5.2 Uued tähtpäevad

Nõukogude režiim tõi kaasa oma tähtpäevade kalendri, mis pidi välja vahetama vanad ning looma kollektiivses identiteedis seosed kommunistlike ideedega (Bela-Krūmiņa 2003: 17). Hobsbawm (1983) on taolist käitumist nimetanud traditsiooni leiutamiseks, mille eesmärgiks on ühiskonnas juurutada kindlaid väärtusi ja käitumisnorme. Seejuures luuakse legitiimsuse saavutamiseks järjepidevus mingi kindla ajalooajalooperioodi või -tõlgendusega. Hobsbawmi (samas: 6–7, 12) sõnul on leiutatud traditsioonid ühiskonna muutumise tõendiks ning nende uurimise kaudu on võimalik mõista inimese suhestumist ajaloo ja ajaloo kasutamist oma tegude õigustamiseks. Minu intervjuueeritavad nimetasid uue tähtpäevana naistepäeva, mida tähistati 8.

märtsil. Kolhoosi laualehtedes luuakse side naistepäeva ja naisliikumise vahel, millel on pikk ajalugu ja mille eesmärgiks püstitatud mehe ja naise võrdsus olevat Nõukogude Liidus juba saavutatud. Rõhutatakse, et tegu on töölisrahva ehk proletariaadi pühaga.

Naisliikumisel on pikk, ligi 200 aastane ajalugu. Juba neil aegadel algas võitlus naistele võrdsete õiguste andmise eest mehega. [...] Tsaari-Venemaal tähistas esmakordselt rahvusvahelist naistepäeva Peterburi proletariaat 1913. a. Kodanlikus Eestis alustati naistepäeva tähistamist 1922. a. Täieliku vabaduse ja võrdõiguslikkuse mehega said naised meil peale Nõukogude võimu kehtestamist. (SM 1971: 7)

Naisliikumisel on sajanditepikkune ajalugu. Peamine eesmärk selles võitluses oli – olla võrdväärne mehega. 1910. a. Kopenhaagenis toimunud III rahvusvahelisel naissotsialistide kongressil vastuvõetud otsuse kohaselt igal aastal 8. märtsil tähistatakse rahvusvahelist naistepäeva. See päev on kujunenud naiste solidaarsuse päevaks võitluses oma õiguste eest. Võrdväärse koha mehega on saanud meil, Nõukogude Liidus. (SM 1972: 10)

Seejuures loetletakse erinevaid ameteid ja rolle, milles naistest kolhoosis palju abi olevat. Need kipuvad olema stereotüüpsed naistetööd (loomapidamine, lastekasvatus).

Sellised põhilised tööloigud, nagu loomakasvatus ja põllutöö on jäänud naiste tööks. Ja et naised on töötanud tublisti, on näitanud üha suurenevad toodangud loomakasvatusest, mis omakorda ka rahaliste sissetulekute kasvu mõjutab. (SM 1971: 7)

Eriti suur on naiste osatähtsus põllumajanduses. Põhiline tööjõud põllul ja karjafarmis on meil ju naine. (SM 1972: 10)

Naisi oli kolhoosis meestest märkimisväärselt rohkem. Kuigi mõlemad sood olid põllutööliste ja spetsialistide seas esindatud, jäi majandi juhtimine reeglina mehe ülesandeks (vt Jääts 2002: 31).

Ka meie kolhoosis on tähtis koht töötaval naisel. Tööjõulistest kolhoosnikest on 135 meest ja 152 naist. (SM 1971: 7)

Naistepäeva kasutati Nõukogude Liidus emakultuse loomiseks (Berta 2018b). Emadepäeva siis riiklikult ei tähistatud ning selle tavad kandusid naistepäevale üle (Berta 2018c). Ajakirjanduses propageeriti emadust ning tänu avaldamist laste kasvatamise eest emadele ja vanaemadele, kes

said töölt puhkepäeva (Berta 2018b). Ka kolhoosi laualehes viidatakse naistepäeva-teemalises kirjutises eelkõige emadusele.

Ei ole meil sellist ehuala, kus naised ei võtaks aktiivselt osa kommunistliku ühiskonna ülesehitusest. Samal ajal kaitseb aga riik naiste, emade õigusi, ega luba neid kasutada tervistkahjustavatel ja allmaa töödel. Pidevalt kasvab emade ja laste eest hoolitsemine.
(SM 1971: 7)

Samas viitab Gustav Heinrich Kiige loodud külalaul teistsugusele elule, mis laualehes kujutatust sootuks erineb. Võrdsus meestega polnud kaugeltki saavutatud. Põllutööd ja loomade talitamine olid füüsiliselt väga kurnavad ning laulik võrdleb kolhoosi mõisaga, mis on naised orjastanud.

*Me täna ei mõtiskle meestest,
kui väljas on lumi ja lõrts,
me laulame tublidest naistest,
sest koputab 8. märts.*

*Nad tõttavad hommikul tööle,
tee äärest neid korjab furgoon,
ei sõida nad terviseveele,
et säiliks neil saledusjoon.*

*Töö juures saab värskemat õhku,
tööriistaks neil sõnnikuhark,
nad tassivad heinu ja põhku,
see etem kui tervisesõrk.*

*Kui õhtul nad jõuavad koju,
siis algab neil kodune töö
ja lõpuks see väsinud roju
saab puhkust kui käes juba öö.*

*Jah, nõnda see elu meil liigub,
pea saabub ka viiskümmend viis,
nüüd vanaeit vaevalt veel piigub²⁵,*

²⁵ Piiguma – sigu kutsuma.

ta tervise mõisale müüs.

(SM 1982a: 11)

Laulus viidatakse, et lisaks kolhoositööle pidid naised tööd rabama ka kodus. Paljud pered jätkasid kolhoosi kõrvalt eramajapidamisega ning loomade talitamine jäi sageli naiste õlule. Kui peres kasvasid lapsed, tuli nendegi eest hoolitseda. Näidet pole vaja kaugelt otsida. Minu vanaema on oma toonast elu iseloomustanud pideva töörügamisena, kuid seda uhkusega.

Hiljem tulin [Sandla] sovhoosist ära, läksin tööle Maadevahele Bituumani baasi laborandiks ja seal olin vahetusega tööl. Õhtul kella kuuest läksin tööle ja teisel õhtul 6–7 aegu tulin ära. Öö ja päev tööl 24 tundi. Siis oli 3 päeva kodus, sest meil oli 4 paari tööl. [...] Siis võtsin teise koha ka veel Kallemäe koolis koristajana. Siis kui Maadevahel 3 päeva vaba, siis olin jälle Kallemäe koolis tööl. Kodune töö ka veel, nii et olin kolme kohaga tööl. (Aino, s. 1927)

Seega naiste töökoormus võrreldes varasemaga kasvas – lisaks oma talule tuli töötada kolhoosis või mujal. Töö- ja pereelu ühendamine oli keeruline ning kolhooside esimestel aastatel olid kannatajateks perekond ja lapsed. Võimetus lastega piisavalt tegeleda tõi kaasa süümepiinad (Ruusmann 2002: 52). 1979. aastani ei olnud praktiliselt võimalik väikese lapsega kojugi jääda, ka sünnituseni käidi kolhoositööl. Koju võis jääda kaheks kuuks, kui oli tagatud, et naisel on selleks ajaks olemas „toitja“. Töökohta selle ajaga ei säilitatud ning hiljem võis raskusi olla lapsehoidja leidmisega.

Nõndasamuti oli ju mo poiss oli ju kahekuuseks, ma pidin lauta tööle uuesti minema.

[...] *Ja jätsingi poisi üksi koju ju. (Maie, s. 1943)*

1979. aastast oli võimalik aastaks lapsehoolduspuhkusele jääda ning see arvestati tööaastate hulka. Saklas oli kolhoosi algusaastatel olnud ka nädalalasteaed, kuhu lapsed esmaspäeval viidi ja pühapäevaks koju toodi. Lastehoid võimaldas küll keskenduda tööle, kuid mõjus kurnavalt pereelule. Annisti (2011: 105) arvates õhendas laste paigutamine nädalalasteaeda ja internaatkooli sidet kodupaigaga ja teiste vanuserühmadega. Varem osales talus lastekasvatuses sageli vanem põlvkond, kuid Nõukogude Eestis pidid vanemad inimesed (eriti naised, kes olid Eesti Vabariigi ajal olnud koduperenaised) minimaalse tööstaaži kogumiseks kauem töötama (samas). Samuti ei olnud igas peres enam vanem põlvkond elus või elati eraldi.

Ja aga... ja kolhoosis ju, jah, algul oli ju ka lasteaed tehti ju. Seal, kus Silla Mati elab praegu, seal oli kolhoosi lasteaed. Seal oli nädalahoid oli ju. Lapsed olid ju öösse ka

seal ju. Laubaõhtu... lauba viidi koju, siis oli lauba tööpäev ju. Laubaõhtu viidi koju, pühapäeval olid kodus, käisid saunas ja esmaspäomiku jälle lasteaeda. Ja seal oli päris palju lapsi ju. (Elvi, s. 1937)

Sestap mõjub naiste tegeliku olukorra kõrval naistepäeval kõlanud loosungite kuulutamine silmakirjalikuna. Samas oli lilled saamine ja äramainimine laualehes nii mõnelegi naisele oluline. Iseasi, mida nende lilledega peale hakata, kui tähelepanuavaldus piirdus ühe päevaga aastas. Sel päeval peeti tavaliselt Kallmäe koolis pidu, kus esinesid isetegevusringid. Siiski korraldasid peo ja esinesid ka naised ise. Kolhoosiaja algul peeti naistepäevapidusid ka Saklas Laasu talus. Üks intervjueritav (Elvi, s. 1937) meenutas üht sealset pidu, mil Rati Sass istus tooliga leivaahju otsas, punane siidkleit seljas ja rahvas naeris hüsteeriliselt iga tema ütlemise peale. Kallmäe kooli pidudel on naised riietunud meesteks. Nähtavasti kasutati seda päeva soostereotüüpide üle naermiseks, aga ka lihtsalt meelelahutuseks pärast tööpäeva lõppu. Naistepäevapeo lahutamatuks osaks oli tantsimine. Üks küsitletu väitis koguni, et siis tantsiti kuni päikesetõusuni välja. Öö läbi tantsimist nimetati ka kadripäeva puhul. Sellele vaidles vastu tema abikaasa, kes hakkas arutlema, et ööd on sel ajal küllaltki pikad. Taolisi faktivaidlusi tuli grupiintervjuudes sageli ette, kus üksteist pidevalt parandati, et loost mingi ühine nägemus esitada. On selge, et iga inimene mäletab asju vastavalt oma kogetule ning täielikku tõde pole võimalik rekonstrueerida. Samas on grupiintervjuu tänuväärne meetod just erinevate vaatenurkade esiletoomiseks.

Me olime kanged tantsuinimesed. Ma mäletan, ükskord oli naistepäev oli ja siis akkas nagu ka üksteise võidu vist või. Akkasime õhtu kuskil tantsima. Püha taevas! Ja me tantsisime ühe soojaga omikuni välja! Ühe soojaga, me pole üldse pörandalt ära tulnd, me tantsisime omikuni välja! Tavaliselt ikka, siis oli ikka juba päike tõusis ju, kui jälle, sai koju mindud, egas... (Aina, s. 1938)

Ma ei tea, naistepäeval päike tõuseb ju... (Valent, s. 1933)

Üks naistepäeva aeg... ma räägin üldiselt, oli... (Aina, s. 1938)

Palju vaidlusi tekitas grupiintervjuudes lõikuspidu, mis on samuti kolhoosiajaga kaasnenud uus tähtpäev, mida Sakla klubis tähistati. Kui Saklast alguse saanud kolhoos 1976. aastal Valjalaga liitus, toimusid lõikuspeod siiski igas osakonnas (Valjala, Sakla, Tõnija) eraldi. Enamasti piirdusid intervjueritavate lahkavõtmused meenutamisel vaid sellega, kui palju inimesi klubimajja mahtus, kus asus garderoob või mõni muu oluline detail. Lõikuspidu oli kolhoosnike kõige suurem iga-aastane pidu, mis leidis aset novembris pärast saagikoristust.

Enamasti seoti see ka oktoobripühadega, mida 1918. aasta kalendrireformi tõttu tähistati 7. ja 8. novembril.

Oktoobripühade pidu, tavaliselt oktoobripidu ja siis see lõikuspidu enam-vähem pandi nad nagu ajasti kokku. (Elvi, s. 1937)

Pidu organiseeriti ühiselt, oli tööjaotus – kes küpsetas leiba, kes kotlette, kes valmistas õlut jne. Toitu valmistasid tavaliselt naised, õllemeistriks oli mees. Ka peoks vajalikud lauad-pingid laenati kokku küla peredest. Toidunõud võttis igaüks ise kaasa. Klubisaali seati üles pikad lauad, mis olid toidust lookas. Just toit on see, mida intervjueeritavad lõikuspidude puhul enim meenutasid. Laual pidid kindlasti olema sült, kotletid, rulaadid, saiad-leivad. Traditsiooniks nimetati seda, et peojärgsel päeval keedeti veel järelejäänud õlust õllesuppi. Lõikuspeo juurde kuulus ka kultuuriprogramm, kus astusid üles kohalikud taidlejad – tantsiti, lauldi, etendati näitemänge. Vahel kutsuti külalisesinejaid ka kaugemalt.

Lõikuspidude kõrval oli oluline ka kolhoosi asutamise aastapäeva tähistamine, mis võeti suuremalt ette n-ö ümmarguste numbrite juures – 5., 10., 20., 25., 40. jne aastapäev. Samas meenutati ka esimest aastapäeva 1948. aastal, mida peeti ruumipuuduse tõttu kanalas. Üks intervjueeritav (Elvi, s. 1937) meenutas, et kuigi ta läks koos koolikaaslastega esinema, aeti ta peolt ära, sest tema pere ei olnud veel kolhoosiga liitunud, kuid tegi seda sama aasta sügisel pärast saagikoristust. Sellest loost ilmneb vastandumine kahe grupi vahel – kolhoosnikud ja kolhoosiga mitteliitunud. 10-aastasele tüdrukule jäi kolhoosist halb esmamulje, mis küll edaspidi taandus. Seda lugu tuletas ta naljatades hiljem korduvalt meelde ka mehele, kes tal lahkuda käskis.

Esimene kolhoosipidu, siis saadeti mind sealt kohe tagasi kodusse. [---] Kallemäe kooli õpilased käisid ju esimene kolhoosi aastapäeval 1948. aastal – seal üleval kanala peal peeti seda veel. Jah ja me läksime esinema. Ma olin siis ju kümneaastane juba, taevas hoidku! Mitmendas klassis juba. Jah ja esinesime ära ja Jaagu-Paavli Jüri tuli minu juurde, ütles sedaviisi: „Sa mine nüüd koju! Sa ei ole kolhoosipere liige!“ Ma üts, kas sa oled kolhoosnik. „Jah, olen! A sinu ema-isa ei ole kolhoosis, sa mine minema!“ Ma üts, tohoh hullu! Ma tuletas' seda Jürile kogu aeg meelde, kui ma teda nägin. Ma üts, sa ajasid mind pidult ära! See oli jah, see kolhoosi esimene mulje oli niiviisi, et, jah et... mine pidult ära, sa ei ole kolhoosnik... (Elvi, s. 1937)

Ülesehituselt sarnanes kolhoosi aastapäeva tähistamine igati lõikuspeole – pikad lauad, palju toitu, esinejad. Sageli ühendatigi aastapäeva ja lõikuspeo tähistamine. Intervjuudes toodi

mäletamisväärse seigana välja pidude erinevad toimumispaigad. Näiteks kümnes aastapäev peeti 1957. aastal valminud Sakla klubihoones, kahekümne viies Kallemäe koolis, neljakümnes Valjala koolis ja rahvamajas. Viimase puhul toodi välja Arnold Rüütli külaskäik ning Eesti NSV Riikliku Noorsooteatri etendatud Kaarel Kilveti näidend kolhoosi loomisest, „Kuning Herman Esimene“, mida mängiti üle Eesti ja ka televisiooni tarbeks salvestati. Veiko Märka (2011: 57) on leidnud, et see oli oma aja kohta „harjumatult päikeselise ja südamliku atmosfääriga näidend“, mis ei lahterdanud inimesi eri leeridesse headeks ja pahadeks, vaid kujutas karaktereid inimlikuna. Kriitikud lavastust siiski hästi vastu ei võtnud. Selle põhjusena näeb Märka 1980ndate lõpus alguse saanud dominantset (katkestuse) diskursust, mis lubas 1940ndate Eesti elu laval ja filmis vaid traagilisena kujutada (samas: 58). Näidendi kaasautoriks oli Bernhard Viiding, kelle dokumentaaljutustus „Herman Kuning“ oli 1982. aastal keelatud teoste hulka arvatud. Selleski kaalutlevad tegelased talupoegadest ametivõimudeni, kuidas võimalikult valutult esimene kolhoos luua. Tollast elu on püütud kujutada võimalikult realistlikult ning inimesi kannatajate asemel toimetulijatena. Selline diskursus polnud aga 1980ndatel veel aktsepteeritud (vt Aarelaid-Tart 2011: 149).

Pidudest rääkides tuli intervjuudes esile vastandumine, kus kogu valda hõlmava kolhoosi tekkimine uue keskusega Valjalas tekitas umbusaldust. Kuigi Valjala asub Saklast vaid 9 kilomeetri kaugusel, ei olnud sealsed inimesed päris „omad“. Kahtlemata olid Sakla inimesed ka pettunud, et kolhoosikeskus Saklast Valjalga koliti.

Iga osakond pidas oma löikuspeo ikka oma rahvaga nagu. Mis meil seal Valjala rahvaga asja oli? (Elvi, s. 1937)

Suur kolhoos ei toiminud nii sujuvalt kui väike. Töötajaid tuli hakata ühest kohast teise transportima, mis kõik võttis aega. Samuti vähenes panustamine kaugemate piirkondade arendamisse. Mujale koondunud võimu ükskõiksus ja ebakompetentsus meenus mitmele intervjuueeritavale seoses kolhoosi 25. aastapäevapeoga, mida varjutas uute rahvarõivaste kaotsimine.

Ja siis oli ju see, et esimest korda me saime need [Muhu rahvarõivad] selleks aastapäevaks. Panime selga ja nad nüüd kadunud. Köik riided, mitte kuskil pool enam pole. Me oleme nii palju neid otsind. Nii kaua, kui nad siin olid meie Veeve käes laos, olid nad alles. Aga viidi Valjalga ja ma ei tea, kus nad sealt said. (Maide, s. 1940)

Uue traditsioonina ilmusid Nõukogude ajal kalendritesse veel kinoõhtud. Toona rippus igas kinos loosung: „Kõikidest kunstidest on meile kõige tähtsam kinokunst!“ Neid sõnu on sageli

omistatud Leninile, kuid Ruusi (2012) kinnitusel pärinevad need hoopis Nõukogude Liidu kultuuriminister Anatoli Lunatšarskilt. See ei kahanda aga sugugi sõnumi tähtsust nõukogude ühiskonnas. Kino oli vahendiks sotsialistlike ideede levitamisel, seejuures oli Kommunistliku Partei poolt ette kirjutatud, mida ja kuidas kujutada – kinofilm pidi näitama ühiskonna ja looduse ümberkujundamist ühes selle kangelaste töölisklassi, kolhoosnike ja intelligentsi esindajatega (Ansip 2007: 97–98). Need nõuded tulenesid nõukogude ametlikust kunstiteooriast sotsialistlikust realismist, mis pani ette tegelikkuse tõetruu ja ajalooliselt täpse kujutamise kooskõlas töölisklassi ideelise ümberkujundamise ja kasvatamisega sotsialismi vaimus (samas: 98–99). Seetõttu oli tavapärane, et nende põhimõtete vastuollu sattumise vältimiseks lavastati isegi dokumentaalfilmid kirjapandud ja heakskiidetud stsenaariumi järgi (Põlluäär, ilmumas). Nõukogude perioodi algaastatel näidati kinos põhiliselt ringvaateid, nagu „Nõukogude Eesti“, ja lühifilme (Ansip 2007: 98). Ka 1946. aastal esilinastunud „Suurtalgud Saaremaal“ Lööne soo talgutest kuulus „Nõukogude Eesti“ filmikroonikasarja (EFA 2018).

Saklas hakati kino näitama seltsimaja saalis,²⁶ kuid kinoruum oli olemas ka kolhoosikontoris.

Seal [seltsimaja lava taga] oli ju kinonäitamise ruum oli ju, kust saali näidati kino. (Elvi, s. 1937)

Kuigi kinoõhtud olid kolhoosnike jaoks väga erilised üritused, nimetati selle põhjusena hoopis seansijärgset tantsimist. Kinonäitajatel olid kaasas helilindid, mida kokkutulnutele tantsuks mängiti.

A vat veel oli üks põnev asi ju et peale kino tantsiti siin kogu aeg. Vaata, kinomeestel oli siis ju see muusika ja kui vilm läbi sai, siis pärast tantsisid noored ja päris kaua aega tantsiti. (Maide, s. 1940)

Iga ürituse [kino] lõpus oli tants. (Maie, s. 1959)

Kui algul näidati kino umbes kaks korda kuus, siis 1960ndatel juba iga nädal. Kino kujunes noorte seas populaarseks kokkusaamiskohaks.

Jah, aga see kinovärk, oli jah, vat see oli noortel põhiline. Iga kino järgi sai tantsida ja olgu see argipäev või laupäeval või pühapäev, see polnd üldse oluline. (Maide, s. 1940)

See oli nii tähtis, [...] pärast tantsiti [...] mo meelest iga nädal [toimus kinoõhtu]. (Maie, s. 1943)

²⁶ 15. mail 2018 tuli kino taas Sakla seltsimajja, kui seal näidati Monika Siimetsa filmi „Seltsimees laps“ (2018).

Kus oli kinoskäijaid! Saal oli otsast lõpuni rahvast täis! (Elvi, s. 1937)

Kinorepertuaarist ringvaateid ei mäletatudki – nõukogudeaegne kino seostus hoopis eksootiliste India filmidega.

India filme näidati, me käisime India filme vaatamas. (Maie, s. 1943)

India filme sai vaatamas käidud. (Ly, s. 1966)

Tegelikult ei olnud kõik algusaastatel näidatud teosed publikule arusaadavadki – näiteks venekeelsetel ringvaadatel puudusid eestikeelsed subtiitrid (Pütsep 1952). Nii ei täitnud kino oma ametlikku eesmärki, milleks oli töölisklassi kasvatamine sotsialistlikus vaimus. Kino oli meelelahutuspaik nagu tänapäevalgi. Vahe seisnes kinole järgnenud tantsimises, mis hoidis elus küla suhtlusõrgustikku töövälisel ajal. Seal tutvus nii mõnigi noor oma tulevase elukaaslasega.

Kinole sarnane ülesanne oli teatril, mis „pidi oma loominguga võitlema uue, sotsialistliku elulaadi ja ideoloogia viimise eest rahvamassidesse“ (Sikk 1977: 131). Kruuspere (2011: 160, 162) hinnangul ilmutati aga teatrilavadel vastuseisu valitsevale ideoloogiale ja käsitleti ka rahvuslikku ajalugu, mis tollal ei olnud lubatud – rahvuslikkust seostas Nõukogude võim kodanliku natsionalismiga (vt Saarlo 2018: 138). Seetõttu kasutati teatris nende teemade kommuniqueerimiseks metafoore, allusioone ja salakoode (Kruuspere 2011: 160). Filmis kasutati rahvusluse sümboliseerimiseks põhiliselt etnograafilisi sümboleid, nagu rahvarõivad ja -tants, talukompleksid jms (Ansip 2007: 101). Teatrit vastupidiselt filmile oli keerulisem tsenseerida, sest see kujunes spontaanselt välja igal etendusel (Kruuspere 2011: 161). Vabamaks muutusid 1980ndate lõpu lavastused, mis käsitlesid lähiminevikku ja vaatlesid seda uudsest perspektiivist (sammas: 162). Sellesse perioodi jääb ka peatükis 2.4 kirjeldatud näidend „Herman Kuning Esimene“, milles jutustati esimese kolhoosi loomise ja selle esimehe lugu. Viimast etendas Eesti NSV Riiklik Noorsooteater üle Eesti. Nõukogudeaegsele teatrielule olid kutseliste teatrite külalisetendused iseloomulikud. Need jõudsid ka väiksematesse rahvamajadesse, nagu Valjala.

Valjalas käisid teatrid, siis seal käisime teatreid vaatamas. (Andres, s. 1963)

Kruuspere (2011: 160) arvates võib teatritest rääkida kui vastupanuliikumise vormidest – need ühendasid rahvast vabatahtlikkuse alusel, pakkudes ühistunnet. Sama võib laiendada ka toonasele kinole, kuhu mindi hea meelega tajumaks ühtsustunnet rahvuslike metafooride tõlgendamisel ning lihtsalt lõbutsema.

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et täit selgust selles, kas esimese kolhoosi loomine oli vabatahtlik või mitte, pole olemas. Sakla küla elanikke tuli pikalt veenda ning vähemalt ühel juhul ka ähvardada, et nad nõusse saada. Samuti esitas Herman Kuning parteikomiteele survekamise tõttu valeandmeid. Sellest hoolimata arvasid intervjueritavad tänulikult, et kolhoosi moodustamine 1947. aastal päästis nad 1949. aasta küüditamisest. Ka kolhoosiaegset elu meenutati igatsuse ja rõõmuga, kui välja arvata majanduslikud raskused, mille ajal puudus rahapalk ning toimus ulatuslik kolhoosist varastamine. Samas ei peetud varastamist halvaks, sest kolhoosi nähti kõigi ühisomandina, kuivõrd see moodustus kolhoosnike ühistatud varadest. Intervjuudes kasutati oma elust rääkides muuhulgas märksõnana ühistegevust (sh ühistööd), mille kaudu oli võimalik kujutada oma identiteedi järjepidevust läbi aja. Folklooriharrastuslike ringide kaudu oli võimalik tajuda ühtsustunnet, mis tipnes osalemisega tantsu- ja laulupidudel. Sarnast ühisosa pakkusid osalejatele ka kino- ja teatriõhtud, kus rahvuslikke sõnumeid esitati läbi metafooride. Uute sotsialistlike tähtpäevade kõrval tähistati keelust hoolimata edasi traditsioonilisi tähtpäevi, mille sanditamise- ja peokombestik oli üdini ühistegevuslik. Nii oli ühistegevus Nõukogude ajal järjepidevuse kandjaks, hoides elus mälestusi sõjaeelsest ajast.

3 Pärast kolhoosi

1992. aasta põllumajandusreformi järel lagunes kolhoos kolmeks ühistuks (Valjala, Sakla, Tõnija). Ühistute vahel jagati kolhoosivarad ning neid võib pidada kolhoosi järglasteks, mis püüdsid suurtootmist jätkata ja inimestele harjumuspärast tööd pakkuda. Sakla Põllumajandusühistu asutati detsembris 1992 (SAMA.477.1.1) ning seda juhiti endisest kolhoosikontorist, kuni tegevuse lõpetamiseni augustis 1996 (SAMA.477.1.21) kehvade majandustulemuste tõttu: tootmine oli ebaefektiivne, kulud suured ja tööjõudu nappis (Sepp 2016a). Intervjueeritavad toonitasid seejuures juhi rolli, kes oli halb korralduste jagaja ning ei suutnud majandit läbi raskete aegade kindlal kursil hoida. Ka Indrek Jääts (2011) ja Marietta Aardam (2002: 240) on täheldanud, et kolhoosi majanduslik ja sotsiaalne edukus sõltus paljuski esimehe isikust, kes pidi olema hea organisaator ja põllumajanduse asjatundja.

Polnd meil õiget juhti ka. [A.] oli väga vilets, nõrk majandusjuht. Et need ühistud ikka jäid kestma, kus oli ikka tugev juht. (naine)²⁷

[---] ja oleks saanud ka meie oma majandis teha ju ühismajandi, kui meil oleks olnud üks tubli juht siin ees... Aga meil polnud ju juhti ja noh, Valjala tegi omaette nagu selle ühistu, aga Sakla oleks võind ju omaette selle ühistu ju. Oleks olnud ikka kõva mees eesotsas, siis... aga [A.] laskis selle niisama ära laguneda... Kergem oli ju ta laiali saata ja pole midagi. (naine)

Põllumajandusühistut nähti kolhoosi järglasena, mille keskus pärast 1976. aasta liitumist taas Saklasse tuli. Seetõttu võrreldi selle juhti ka kolhoosi esimeestega, kelle kohta jagus intervjueeritavatel enamasti kiidusõnu, sest karmist juhtimisstiilist olenemata elujärg paranes. Nõrga juhina nähti ka kolhoosi viimast esimeest. Inimesed ei näinud viga mitte süsteemis, vaid selle esindajates ja täideviijates (vrd Haunmann 2018: 84–85; Rausing 2004: 143). Usutavasti võib nende kehva maine panna hoopis ebastabiilse majandusolukorra arvele (vrd Annist 2011: 69), mille eriti negatiivseks ilminguks oli 1992. aasta rahandusreformile järgnenud vaesus. Nii nagu kolhoosi algaastatel, saadi ka selle lõpus töötasu jälle natuuras.

Lõpuaeg oli puhta peesses, siis pole raha ka enam saand. Siis anti, pidime siia tooma, vaata, piima. Siis pole raha olnud. Mul oli... 14 000 rubla oli piimarahaga. Pole raha antud,

²⁷ Siin ja veel mõnes tsitaadis olen varjanud nii vastanute kui ka jutus mainitute isikud, vältimaks kahju nende mainele ja omavahelistele suhetele.

anti juustu. Viimaks pole seda ka enam saand ja viimaks pole raha ka enam saand.
(Liivi, s. 1947)

Puudust hakati korvama ühistu vara varastamisega, mis selle olukorda veelgi nõrgestas. Palga puudumine peegeldus ka ükskõiksuses töö vastu.

Lõpuks nagu see, kui see ühistu oli, see asi läks ikka väga käest ära. Muidugi see tööharrumus ka muutus hoopis, et kõigil oli ükskõik – saab, mis saab ja. (Agnessa, s. 1961)

Mõisa köis las lohiseb. (Andres, s. 1963)

Kolhoosi ja sellele järgnenud põllumajandusühistu lagunemisega kaotasid paljud inimesed töö. Töökohtade puudumine oli Nõukogude ajal tundmatu hirm ning uudne olukord tekitas inimestes lootusetust (Annist 2011: 137). Suured töökollektiivid olid inimesi liitnud ühise eesmärgi nimel ühisesse töörütmi, kuid ühistute lagunemisega killunesid ka need sotsiaalvõrgustikud (samas: 132, 136, 139; Haunmann 2018: 87). Sakla külas säilis inimeste tihe läbikäimine ühistegevuse kaudu. Tava oma majapidamises töötamisel jõud ühendada oli kestnud läbi Nõukogude aja, mil aiamaade harimiseks kasutati kolhoosi inventari ja ühist tööjõudu. Kolhoosivarade erastamisest ei jätkunud masinaid sugugi kõigile ning nende kasutamiseks tehti tööd ühiselt. Ühistegevus ei piirdunud samas maaharimisega, vaid üksteise juures käidi ka ehitamas, puid riita ladumas, tähtpäevi tähistamas jne. Nii aitas ühistegevus hoida koos kolhoosnike sotsiaalset võrgustikku (vrd Haunmann 2018: 87), mis muidu oleks lagunenu ning vahest Annisti (2011: 132, 234–259) uurimuse näitel oleks esile kerkinud hulk probleeme külaelanike omavahelises suhtluses. Sellelt koostegemise pinnalt sai 1990ndatel alguse kolhoosikontori ümbruse korrastamine külakeskuseks, muuseumi rajamine, tantsurühma ja külaseltsi loomine. 2016. aastal lisas selts Sakla küla talgud Eesti Vaimse Kultuuripärandi Nimistusse (Sepp 2016c), rõhudes ühistegevuse erilisele ja järjepidevusele oma külas. Seejuures toonitati intervjuudes uhkusega, et varasem ühistegevuslik aktiivsus oli aluseks kolhoosi loomisele. Järgnevates peatükkides analüüsin, kuidas intervjuueeritavad ühistegevust ja selle järjepidevust tõlgendavad ning milline on nende suhtumine kolhoosiga seotud pärandi kasutamisse. Vaatlen mälestusi osava toimetulija ja refleksiivse nostalgia diskursuse kontekstis, millele on mõju avaldanud katkestuse diskursus.

3.1 Sakla Külaarengu Selts

1998. aastal moodustasid Sakla naised tantsurühma, nimetades end algul lihtsalt Sakla memmedeks. Nende juhendajaks valiti Ulvi Põldema. Esimesel aastapäeval anti rühmale nimeks Viktooria. See ei tulene mitte Viktor Kingissepa nime femineerimisest, vaid Sakla külaga reaalselt seotud isikust. Koos hakati käima endises Sakla klubihoones, mille vundamendi oli rajanud ärimees Aleksander Mihkels, kes oli kulakuna 1941. aastal Venemaale küüditatud. Viktooria oli Mihkelsi kasutütar, kes samuti küüditati. Selle pere mälestuseks kannabki rühm Viktooria nime. Rühm koondab inimesi ka väljastpoolt Saklat, seal on tantsinud naised Väljakülast, Kallist, Vana-Lõvelt, Kallemäelt ja Kangrusseljalt. Esimest korda esineti 24. veebruaril 1998 Valjala rahvamajas. Algusaastatel tantsiti vanu seltskonnatantse, hiljem ka autoritantse. Valjala valla kodulehel on rühma repertuaaris üles tähendatud 42 erinevat tantsu (Valjala 2011). Esinetud on paljudel suurematel ja väiksematel pidustustel, nt Saaremaa laulu- ja tantsupidudel, Valjala laulupidudel, Jööri folkidel, Õlletöbril, kolhoosi mälestamisega seotud pidudel jne. Täna on Viktooria tegutsenud 20 aastat, mida tähistati 16. veebruaril 2018 tänupeoga endistele ja praegustele tantsijatele ning kauaaegsetele toetajatele. 2015. aastal liitusin ma rühmaga, hakates tantsijaid akordionimuusikaga saatma. Ühised esinemised ja väljasõidud on mul võimaldanud selle kollektiiviga küllaltki lähedaseks saada. Tantsijad väärtustavad eriliselt vanade seltskonnatantsude kohalikke vorme (nt minjooon, meremeeste valss, tuustepp jt), mida õpiti rühma moodustamisel küla vanematelt naistelt. Need pärimustantsud on kavas igal esinemisel. Uhkust tuntakse ka Valjala rahvarõivaste üle, mis valmistati 2001. aastal. Nii rahvarõivad kui ka vanad seltskonnatantsud toetavad kohalikku identiteeti ning loovad järjepidevuse silla Nõukogude-eelse aja ja tänapäeva vahele. Kui veel 1970. aastatel kandis Kallemäe naisansambel Muhu rahvarõivaid, siis nüüd peetakse oluliseks rõhutada oma kohalikku eripära. Läbi tantsimise on hoitud mälestust ka kolhoosist. Näiteks kolhoosi 60. aastapäevale pühendatud peol tantsiti „Lüpsikute tantsu“ – ämber käes, rätt peas, kalossid jalas ja valge kittel seljas (vt foto 9). Tants on suhtlemisvahend, mis aitab rahuldada inimeste kuuluvusvajadust (Kapper 2011: 8). Tantsu kaudu jutustavad tantsijad oma ühist lugu. Pärast Sakla Põllumajandusühistu lagunemist 1996. aastal sai just Viktooria tantsurühmast küla tegevust ja aktiviste koordineeriv üksus. Eestvedajad on suuresti samad, kes nõukogude perioodil.

Kooskäimise paigana hakati korrastama endist klubihoonet. Vallavalitsuse soovitusel asutati 27. aprillil 1999 ametlikuks asjaajamiseks ja projektirahade taotlemiseks MTÜ Sakla

Külaarengu Selts. 2016. aasta seisuga oli seltsil 33 liiget (Sepp 2016b). Vastavalt põhikirjale on seltsi eesmärkideks „maaelu säilitamine, külade arengule kaasaaitamine, piirkonna ajaloolise ja kultuuripärandi säilitamine, koostöö arendamine kohaliku omavalitsuse ja ka teiste külaelust huvituvate organisatsioonidega“ (Sepp 2014). Selts on aastate jooksul kirjutanud erinevatesse rahastamisfondidesse ligemale 50 projekti (samas) ning selle tulemusel on renoveeritud klubihoone ja kolhoosikontor, rajatud ruumid muuseumile, korraldatud heakorralguid ning erinevaid üritusi. Kolhoosikontoris tegutsevad perearsti vastuvõtupunkt ja Sakla raamatukogu. Raamatukogu asutajaks oli 1947. aastal kolhoosi esimehe Herman Kuninga abikaasa Valli.²⁸ Kolhoosi enam ei ole, kuid raamatukogu on terve selle aja olnud kokkusaamiskohaks, kus kuuleb külauudiseid. Raamatukogu juhatas aastatel 1966–2004 Maide Ellik, kes pidi oma põhitöö kõrvalt korraldama ka Sakla kultuurielu. Praegu on Maide tantsurühma ja külaseltsi aktiivne liige, kes aitab korraldada üritusi ning uurib paiga ajalugu.

Noh, ma oli sedasi, vahepeal ma olin isegi poole kohaga nagu kultuuritöötaja ka. Sain 15 rubla selle eest. See oli suur raha, 15 rubla, jah. Nõnda et, jah, aga see, ma ei olnud väga pikalt [selle palga peal], aga noh, teha tuli ikka. Kas ma olin see töötaja või ei olnud. (Maide, s. 1940)

2004. aastal võttis juhataja ameti üle Agnessa Sepp, kes haldab ka seltsimaja ning selles asuvat muuseumi ja võtab vastu külastajaid. Külaseltsi juhatuse liikmena aitab temagi üritusi korraldada. Külaseltsi üritustest peavad intervjueeritavad nimekaimaks Sakla saialaata, mis sai alguse 2005. aastal. Laadal toimus loterii ning müüdi Saare Leiva ja Nasva Pagari tooteid. 2009. aastal pühendati üritus emadepäevale ning sellest ajast toimub see igal aastal maikuu teisel laupäeval. Aja jooksul on päevakavast läbi käinud erinevaid tõmbenumbreid: näiteks on korraldatud erinevaid näituseid, töötube, valitud parimat pagarit, külas on käinud nt juuksur, massöör, Keskerakonna buss, kõhutantsijad, line-tantsijad, rahvatantsijad, Valjala Põhikooli õpilased. 2017. aastal toimus ka kooliõpilaste näidend ja heategevuslik müük nende kooliekskursiooni rahastamiseks ning kohapeal valmistati pirukaid. Lihapirukad on kujunenud omamoodi Sakla tõmbenumbriks ja saialaada sümboliks. Neid valmistatakse traditsioonilisel meetodil kuumas õlis, kasutades lahkunud Palmi Lehtsalu²⁹ retsepti ning nõusid. Selles osaleb tavaliselt vähemalt kolm naist, kes valmistavad taigna ja küpsetavad pirukad (vt Põlluäär 2017). Neid pakutakse müügiks saialaadal, aga pannakse lauale ka muudel suurematel üritustel. Kuigi

²⁸ Raamatukogu asus algselt Kallemäel.

²⁹ Palmi Lehtsalu (1928–2001) oli medõde, Sakla küla elanik, kes õpetas Viktooria tantsurühmale seltskonnatantse ning Maide Ellikule lihapirukate valmistamist.

minu külastustel 2016–2018 jättis üritus tavalise laada mulje, millel saiatoodete ega emadepäevaga oli vähe seost, on seal varasemalt valitud parimat pagarit ning korraldatud töötube emadele lillekimpude tegemiseks. Tundub, et puudub visioon, mille kaudu üritust reklaamida ja meelitada külastajaid samal päeval toimuvalt Kuressaare laadalt. Juba 2011. aastal korraldati küsitlus kas ja kuidas peaks saialaat jätkama. Sellest hoolimata on see aset leidnud 2005. aastast ning kujunenud igakevadiseks traditsiooniks. Üritus on ühistegevuse vili – korraldajate, müüjate ja esinejate rollis astuvad üles Sakla külaseltsi liikmed. Enne laata toimuvad heakorraldused, mille üleskutse on alates 2010. aastast lisatud „Teeme ära!“ talgupäeva kodulehele (vt ptk 3.3). Ühise eesmärgi nimel tegutsemine aitab intervjueeritavate sõnul luua ühtsus- ja kuuluvustunnet. Samas toodi nii saialaada kui ka muude ürituste puhul välja, et inimeste osavõtt on võrreldes nõukogude ajaga oluliselt vähenenud.

Siis [praegu] oleme põhiliselt me ainult ja rohkem pole enam [kedagi]. Aga siis [kolhoosiajal] tulid kõik välja. Nõnda et jah. Sedamoodi on see asi läind. Pidulisi oli siis ikka palju küll. Noored ja kõik käisid, aga nüüd nad ju ei taha enam noored nii palju tulla peole üldse. Parema meelega lähevad kuskil kõrtsu. Sääl on orkestrid-värgid ja lõbusam. (Maide, s. 1940)

No näed, vahest uue maja rahvas kurdab, et miks pidu pole, aga kui... Kui pidu tehakse, siis pole mitte ühte uuest majast! (Elvi, s. 1937)

Üks intervjueeritavatest, kes võtab osa pea kõikidest külaseltsi tegemistest, viitas paradoksile – inimesed soovivad, et pidusid korraldataks, kuid ise kohale ei tule. Annisti (2011: 279) sõnul aitab teiste süüdistamine passiivsuses leevendada korraldajate ainuvastutust ürituste kordamineku eest, isegi kui korralduslikus pooles võis olla puudujääke. Ürituse õnnestumist hinnatakse sageli selle järgi, kui suurt osa külaelanikest õnnestus kaasata. Kui keegi on jäänud tulemata, siis arutatakse selle võimalikke tagamaid. Osad inimesed on oma tegevusetusega külaelus pälvinud eraku maine ning neid ei võeta isegi enam vaevaks arutada. Minu intervjuud peegeldavad n-ö aktivistide seisukohti ja seega ei tea ma nende arvamust, kes külaseltsi tegemistes ei osale või osalevad harva. Mõnel juhul võib põhjuseks olla alkoholism, kuid Saklas ei ole need inimesed külaelanike poolt tõrjutud (vrd Annist 2011: 254–255), sest neid olen näinud talgutel ja suurematel pidustustel ühise laua taga. Annisti (2011: 234, 252) sõnul on pärast kolhoosiga seotud suhtlusvõrgustike lagunemist hakanud inimesed külaelust eralduma, tundes ebamugavust maapiirkonna keskuskülas lähestikku elamisest. Oma välitöödel Setomaal kohtas ta palju ükskõiksust ja negatiivset suhtumist teistese külaelanikesse. Distanti püüti hoida seal läbi külaelu vältimise, suhtlemise piiramise ja isegi ärakolimise. Kuid Annist

(samas: 247) näeb ühe võimaliku mitteosalemise põhjusena mitte vältimist, vaid lihtsalt teistsugust elukorraldust, milles küla ei mängi rolli. Ka Saklas on tööealisi perekondi, kes käivad tööl Kuressaares või mujal ning koju tullakse puhkama. Negatiivset suhtumist külaelanike vahel ma ei ole märganud, vastupidi – väga paljud pered on omavahel sugulased ning suhtlevad ka väljaspool külaseltsi institutsioonilist raamistust. Suhtlusvõrgustikke on aidanud lagunemisest päästa ka Sakla elanike harjumus teha töid talgukorras (vt ptk 3.3). Kui Annisti (2011: 289) hinnangul on pärast kolhooside lagunemist maapiirkondades probleemiks külaelanike omavaheliste seoste muutumine nõrgaks ja probleemseks ning nende valmisolek koos tegutseda on minimaalne, siis eelnevast nähtub, et kuigi Saklas on vahel probleeme üritustest osavõtuga, on enamasti inimesi valmis külaellu panustama ning igapäevane suhtlus toimib ka väljaspool külaseltsi tegevust.

Samas on seltsi valukohaks noorte kaasamine. Eelnevas tsitaadis mainis intervjuueeritav, et noortele sobiv meelelahutus asub linnas, kus paljud neist ka elavad. Seltsi üritustel on harva näha alla 30-aastaseid, enamasti võtavad nad osa jaanipäevadest ja külakokkutulekutest. Seevastu näeb külaseltsi juhatuse esimees, et kogu nende tegevus on suunatud just noortele. Selts pakub küll tegevust praegustele vanemaelistele inimestele, kuid selle eesmärk on säilitada küla koostegemistraditsioone ning näidata elu võimalikkust maal. Loodetakse, et oma tegevust praegusel kujul jätkates ärkab ühel hetkel ka noortes huvi seltsielu ja maale naasmise vastu.

Et koht elus oleks. Kõige esmane asi ju, et sa oleksid elus. Et oleks tööd inimestel, et need pensionärid, kes teevad oma vaipa, saaks neid müüa, pirukaid – misiganes, onju. Et lihtsalt sellepärast, et see koht jääks elama. Et lõpuks tulevad noored ka tagasi lõpuks siia. Jõuavad mingisse ikka ja tulevad ja lähevad võib-olla edasi selle tööga, kui on, noh, asi toimib. Aga kui soiku jääb, et jube raske on ju alustada jälle kuskilt. Et see on ju veel raskem. Kui me nüüd ära lõpetaksime siis... ütleme, kui nüüd meie lapsed tuleksid kuskil 40–50-selt otsustaksid tagasi tulla, siis nad tulevad ju tühja kohta. Mis on võimatu muidugi. (Ulvi, s. 1959)

Üheks seltsi tegevusalaks on kujunenud turism. Kolhoosikontori endises punanurgas ja kabinetides on sisse seatud Sakla puhkemajaks nimetatav majutusasutus. Selle haldamise ja koristamisega tegelevad külaseltsi liikmed. Puhkemaja on intervjuueeritavate sõnul küllaltki populaarne – piirkonnas on vähe alternatiive ja ööbimine on odav. Seda kasutavad turistid, aga ka peolised – seltsimaja ruume pakutakse rendiks ürituste korraldamiseks. Põhiliselt peetakse seal sünnipäevi, kuid on toimunud ka asutuste peod ja erakondade istungid. Seejuures tegeleb

selts soovi korral ka toitlustusega ning võimalik on tantsurühm Viktooria esinema kutsuda. 2017. aasta suveks renoveeriti seltsimaja keldrikorrusel ruum kohviku jaoks, mida hakati nimetama Kella kohvikuks – kohviku seinu katab osa Lembit Kadariku kellakollektsioonist. Kohviku rajamisel lähtuti mõttest, et see on üks lisaatraktsioon turistide meelitamiseks, sest Valjala vallas ühtegi söögikohta ei olnud.

See on niimoodi mölkund, et ma arvan, et sellest, et Valjala vallas pole ühtegi kohvikut ja turistid käivad ja küsivad – siis meil tekkis mõte, et miks mitte siis teha. Et kui inimene tuleb, joo kohvi ka ja sööb saia. (Ulvi, s. 1959)

Samas ei olda teadlikud, kuidas kohvikut reklaamida, et turist sinna üldse satuks. Intervjueeritavad eeldasid, et inimesed on ise kuulnud Saklast, eriti selle vanatehnikamuuseumist (vt ptk 3.2) ja et info liigub suust-suhu. Kohvikut puudutav teave on kättesaadav Valjala ja Kuressaare turismiinfopunktides, kuid internetis on info vaid puhkemaja kohta.

Ikkagi vist selle [Valjala ja Kuressaare] turismiinfopunkti [kaudu] ja noh suust suhu levinud ja me ju internetis ka vist üleval on ju. Et siin saab ööbida, et seda ööbimist on päris palju kasutatakse ja vot siis ta levib ju. Üks räägib teisele ja siis saavad teada. Eks neid jalgrattureid, seda teed mööda käib ju jalgrattureid ka läbi, kes juhtuvad siia niimoodi. Noh, neid, ma arvan, on muidugi vähem, et ikkagi, kes nüüd uurib, et siis ta leiab selle. (Ulvi, s. 1959)

Intervjueeritavad tunnistasid, et neil puuduvad oskused oma tegevuse kajastamiseks meedias ja inimeste tähelepanu äratamiseks.

Meil on seda vaja täiendada seda Facebooki... või seda kodulehte meil üldse pole. See on suur töö meil vaja ära teha. Oskaks neid kõiki nõksusid, aga... aga ei oska ju. (Agnessa, s. 1961)

Samas puudus kindel visioon, miks inimesed just Saklasse tulema peaks. Intervjueeritavate sõnul on nende vabatahtlik ühistegevus see, mis hoiab Sakla küla elus. Seda, et maal on elu võimalik, soovitaksegi inimestele tutvustada.

Et maal on ka elu, kõik ei keerle ainult linna ümber. Kogu aeg, jälle, reklaamitakse ainult, et tulge linna-linna, on jo, linna ümber käib see, noh, jutt kogu aeg, on jo. Aga maal on ka palju asju, mida keegi, paljud ei teagi. (Maie, s. 1959)

Leiti, et koha peal on kõik tingimused loodud ja inimesed leiavad ise Sakla üles – loetleti ööbimisvõimalus, raamatukogu, muuseum, kohvik ja lähedalasuvaid vaatamisväärsusi, nagu Kungla mõis ja sadam. Kuigi püüdsin oma küsimustega vihjata võimalusele kasutada Sakla tutvustamiseks selle kolhoosiminevikku, ei järeldanud ükski intervjuueeritav, et just see on see, mille kaudu nad soovivad laiemalt tuntud olla. Samal ajal on muuseumis temaatiline näitus ning tähistatakse esimese kolhoosiga seotud tähtpäevi ja korraldatakse kokkutulekuid. Käsitlen neid teemasid pikemalt järgnevatel peatükkidel.

3.2 Sakla muuseumid

Pärast Sakla põllumajandusühistu tegevuse lõpetamist läks endine klubihoone, mida nüüd nimetatakse seltsimajaks, eravaldusse. 1996. aastal hakkas kolleksionäär Lembit Kadarik seal üles seadma oma vanatehnikakogu, mis sisaldab grammofone, raadioid, televiisoreid ja kellasid. Keldrikorrusel olevat kogu on nimetatud tehnikamuuseumiks, raadiomuuseumiks ning raadio- ja telekamuseumiks, mis on pärvinud tähelepanu ka meedias. Kadariku tegevust on kajastanud näiteks Saarte Hää (Laine 2006; Laine 2008; Laine 2011a; Laine 2018), Videvik (Laine 2011b) ja Eesti Päevaleht (Sikk 2013). 2013. aastal külastas paika ETV saate „Elu lugu“ võttegrupp ning Kadarikust tehti portreesaade (ERR 2013a). Nendes lugudes portreeteritakse teda kui eriskummaliste hobidega meest, kel on suured teadmised tehnika kohta ja oskab rääkida esemetega seotud kontekstist. Saarte Hääles (Laine 2018) nimetatakse teda pärandihoidjaks. Tehnikahuvi tekkis Kadarikul juba noorelt, kui ta hakkas ise raadioid ehitama ja müüma:

Raadioga on nüüd niisugune asi, et meil raadiot ega mõnes pereski [polnud], noh, suuremad-rikkamad olid, siis olid raadiod, noh. Ja minul oli üks sugulane, ta oli elas must kaugemalt, seal kantis, kus ma sündisin, Pidulas. See akkas tegema – kõrvaklappidega raadio tegi omale esimeseks – ja siis ta akkas mind õpetama ja ma tegin kümneaastast esimese raadio omale ise, mida sai kõrvaklappidega kuulata siis [--] ja ma sain selle ükskord just niimoodi, et see oli ööse kella kaheteismest tuli Moskvast see oli ju, ümn mängis, mängiti kell 12. See oli siis jah niimoodi, et teised magasid juba, aga kõrvaklapid olid nii valjusti mängisid, et ajas nad ülesse ja siis see oli mul see esimene ja siis ma akkasin neid tegema, ma tegin neid, müüsin siis neid ja, juba ja. Ja

siis, jah, akkasim kord-korralt juba võimsamaid tegema, tegin niimoodi, et koos võimendiga juba, et võimendas äält ja. (Lembit, s. 1936)

Muuseum tekkis praktilistel kaalutlustel – Kadariku erakogu ei mahtunud enam koju ära ning kolhoosikeskuses olid vabad ruumid. Soovijatele käib ta oma kogu tutvustamas ning kuuldused sellest meelitavad Saklasse külastajaid. Sageli on suuremate gruppide muuseumikülastus ühendatud mingisuguse sündmusega – seltsimaja on võimalik pidudeks välja rentida ning selle käigus muuseumiga tutvuda.

No, ma arvan ikka, et raadiomuuseumit on küll [spetsiaalselt kaugemalt vaatama tulnud], sest Orissaare rahvas käis siin oma õpetajatega koolilõppu pidamas ja siis nad tulidki muuseumisse ja said oma peo ka siin pidada. Et ikka, kindlasti, jah. Siis tulebki muuseumi pärast ka. Sest ma arvan, et see raadiomuuseum on nagu see, mis paljusid meelitab, jah. Et see info on ju ikka levinud ja see on päris kuulus. (Ulvi, s. 1959)

Raadiomuuseumi kõrval hakkas Sakla külaarengu selts tegelema kolhoosimuuseumi loomisega. Juba 1972. aastal, kui kolhoosi asutamisest oli möödunud 25 aastat, kirjutas Bernhard Viiding (1972: 12), et väärtusliku materjali talletamiseks oleks aeg rajada üle-Eestiline kolhoosimuuseumide võrgustik. Tema nägemuses tulnuks rajada muuseumid nende 59 kolhoosi juurde, mis 1948. aastaks asutatud olid ning materjalide hankimisega tegelenuks kohalikud noored koduloouurijad. Viidingu sõnul on huvi kollektiviseerimise algusaja uurimiseks piisava ajalise distantsi tõttu olemas, sest „mida kaugem minevik, seda romantilisemad jutud“. Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi muuseumi vääriliseks asukohaks pidas ta endist Vana-Lõve ministeeriumikooli, milles 1972. aastal tegutses Aleksei Leieri velskripunkt ning pool hoonet oli tühi. Seejuures uskus Viiding, et kolhoosimuuseum võinuks saada Saaremaa muuseumi filiaaliks, nagu seda on Mihkli talumuuseum. (Samas) Sellest ideest kulus aga teostuseni veel 32 aastat, kuni 2004. aastal esimene kolhoosiesemete väljapanek Sakla külas endises kolhoosikontoris kokku pandi. Selleks oli kasutusel vaid üks ruum, mis oli kolhoosiajal olnud sidejaoskonna kasutuses ning mis nimetati muuseumitoaks. Väljapanekul olid stendid kolhoosi ajalugu kujutavate fotodega ning kolhoosile kuulunud esemed, nagu tööraamatud, punalipud, ordenid, tööriistad, ka esimesteks kolhoosnikeks ristitud Vladimir Maripuu ja Rosalie Risti mannekeenid jmt (vt ERR 2013b). Kuigi Viidingu pakutud Vana-Lõve kooli asemel oli muuseum asukoha leidnud Saklas kolhoosikontori majas (endine Uue-Lõve hobupostijaam), sai see siiski teoks kohalike omal algatusel ja koduloouurimislikus võtmes. Intervjueeritavad rõhutasid, et eesmärgiks oli oma inimeste mälestuste hoidmine, mitte muuseumi loomine laiema auditooriumi jaoks.

See mõte tuli meil 2003. aastal umbes, et oli lihtsalt seda arhiivimaterjali jäänud ja raamatukogujuhataja siis muudkui korjas seda kodulugu ja lihtsalt sellepärast, et tähtsustada seda kohta. Ja meeles pidada neid vanu inimesi, ma arvan, et see on sellepärast. Et see jääks. Et jääks mingi asi alles siia. (Agnessa, s. 1961)

2003. aastal ostis Valjala vald seltsimaja ning andis Sakla Külaarengu Seltsile kasutada. Aastate jooksul on hoonet korrastatud ning raadiomuuseumile paremad tingimused loodud. 2011. aastal laiendati hoonet kolhoosimuuseumile mõeldud ruumidega (Laanet 2011). Töödega jõuti lõpule 2016. aastal, mil kolhoosiaega kajastav näitus koliti kontorimajast seltsimajja. Nüüd asuvad nii Kadariku tehnikakogu kui ka kolhoosimuuseum samades ruumides. Samas tundub, et hetkel puudub selge nägemus muuseumi identiteedist. Kolhoosiaega kujutava ekspositsiooni pind on vähenenud (vt foto 8), et ära mahutada Eesti hobuste ajalugu kujutav püsinäitus. Samades ruumides on aeg-ajalt ka ajutised rändnäitused ning käsitööväljapanekud. Erinevaid ekspositsioone hõlmav kogu on nimetatud Lõve varakambriks, mis on tuletatud Uue-Lõve ja Vana-Lõve mõisate nimest – muuseum asub endise Uue-Lõve hobupostijaama kõrval. Samas kasutatakse ka Sakla muuseumi logot (vt joonis 1), mille konkurss kuulutati välja 2016. Osalesin sellel oma klassivenna Mart Varikuga. Lähtusime 1987. aastal kolhoosi 40. aastapäevaks välja antud vimplist, millel on kujutatud rusikasse pigistatud pihku haaratud viljakimpu. Seda kujutist on kasutatud ka varasematel vimplitel ja meenetel. Konkursi korraldajad palusid meil eemaldada aastaarvu 1947, samuti kasutasime neutraalseid värvitoone ja eemaldasime vihku hoidva käe. Muudatused olid vajalikud selleks, et muuseum ja Sakla ei seostuks ainult selle kolhoosiminevikuga, vaid ühendaks enda alla ka varasema ajaloo. Sepa (2016a) sõnul on muuseumis „võimalik tutvuda postijaama ajaloo ja vanavaraga, kolhoositeemaga ning vanade raadiote-telerite kollektsiooniga“. „Kolhoositeemat“ mainitakse möödaminnes, mitte peamise atraktsioonina. Kuigi Saklas rajati Eesti esimene sõjajärgne kolhoos, nähtub eelnevast, et selle ajalooajaloo kasutamisel küla turundamisel ollakse ettevaatlikud. Sellele on aluse andnud negatiivne tagasiside inimestelt, kes ei pea nõukogude aja meenutamist kohaseks.

Meie see uus vallavanem on küll mulle välja käinud, et see ei ole üldse õige asi, et mis sellest üldse rääkida. (naine)

Samas selgub, et külastajatele pakuvad näitusel olevad esemed äratundmisrõõmu. Need äratavad mälestusi ja kinnitavad gruppidentiteeti (vrd Jõesalu & Nugin 2017: 101).

Mõni on öelnud küll, et kas seda peab meenutama. Aga samas jälle teised ütlevad, et väga tore on ja. [Pakub] [s]iukest äratundmist. Sest noh, kes käivad ju tegelt vaatavad, et haa, ma mäletan seda. (Ulvi, s. 1959)

Küsimusele, kas kolhoosiaegset elu üldse peaks meenutama ja inimestele tutvustama, vastasid intervjueritavad jaatavalt. Kolhoos oli osa nende argielust. Samuti aitaks see Saklasse meelitada külastajaid, kes toetaks kohalikku majandust.

Tegelikult meie kasvasime kolhoosiga koos. (Elvi, s. 1937)

Ma arvan, et peab ikka natukene, jah. Sest... no võib-olla Saaremaal nagu teatakse [Saklat], aga et juba kaugemal ei tea keegi ju. Valjala on ikkagi [valla] keskus ju – seal on kirik, seal on maalinn ja ma arvan, et ikka peab [tutvustama], et siia kõrvale ka tuleks [turiste], et [Kuressaare-Laimjala] tee jääb ju ka [Kuressaare-Kuivastu maanteest] kõrvale, kõik lähvad ju Valjalast mööda. (Ulvi, s. 1959)

Teitele rääkimine, teile rääkida, nendele folkloristidele ja siis nendele rääkida, et nad teaksid, jah. Et nad teaksid ka midagi, missugune tõeline elu on! (Liivi, s. 1947)

Et nõukogude periood võib kellegi silmis olla negatiivsete konnotatsioonidega, ei mängivat rolli, sest kolhoosiaja meenutamine on eelkõige oluline selle kolhoosi liikmetele.

A keda see [teiste arvamus huvitab]? Meid see ei huvita ju. Ma ei usugi, et tänapäeval enam mingit sellist hullu suhtumist on. (Ly, s. 1966)

Ennast nähakse pärandihoidjana, kes on takistustest (st negatiivsest suhtumisest kolhoosiaega) hoolimata seda perioodi väärtustanud.

Ja nüüd oleme meie siis need, kes peale Eesti vabariiki ei ole lasknud seda asja käest ära minna. Me oleme ikka meeles pidand seda, jah. Teeme uue kolhoosi! Me nii vanad. Meid ei võeta enam kolhoosi. Me oleme pensionärid. (Elvi, s. 1937)

Samas on kõnekas, et muuseumis on vähenenud kolhoosiaega puudutava näituse pind ning seost selle perioodiga mainitakse möödaminnes. Intervjueritavate ütlustest tundub, et muret tekitab väline kuvand küla esimese kolhoosi loomispaigana turundades. Sellele on muuhulgas andnud aluse vallavanema arvamus, mistõttu on pöördutud paiga varasema ajaloo tutvustamisele ning vanatehnikanäituse reklaamimisele.

3.3 Talgud Sakla külas

2016. aastal lisati Sakla külas toimuvad talgud Eesti Vaimse Kultuuripärandi Nimistusse (Sepp 2016c). Selles rõhutatakse, et külades on põlves põlve tehtud töid ühiste jõududega ning et Saklas on see traditsioon tänini elujõuline. Kunagiste talgutena loetletakse näiteks „heina- ja sõnnikuvedu, kartulivõtmine, linaropsimine, rehepeks, sulenoppimine ja lambapesemine“ (samas), nii kujutatakse tänaste talgute järjepidevust ja samasust sõjaeelse ajaga (vrd Hobsbawm 1983). Sealsamas on kirjas, et nüüdseid talguid korraldab külaselts ning kaasaja talgutena kirjeldatakse külakokkutulekute, saialaada ja jõuluürituste korraldamist ning käsitöö valmistamist seltsi heategevusloterii tarbeks. Kuigi ajaloost on talgutöödega järjepidevuse kujutamiseks välja valitud periood (vrd Hobsbawm 1983; Honko 1998), mil ühistööd kasutati külas isikliku kasu saamiseks (vt Kider 1934), vastab loetletud ühistegevuste iseloom pigem sotsialismiaegsele, kui ühistöö hakkas tähendama ühiskondlikku tööd (vt ptk 1.2): „Talgulistele on tähtis teadmine, et talgutöö on suur edasimineku ühistegevuses“ (Sepp 2016c). Sepp toob välja, et „talgutööd jätkusid Saklas ka kolhoosiajal“ (samas). Selle väitega kinnitatakse traditsiooni katkematut järjepidevust. Ka minu intervjuueeritavad leidsid, et Saklas on kogu aeg olnud kombeks tööd ühiselt ära teha. Kirjeldatakse spontaanseid kartulipaneku- ja -võtutalguid. Selliseid omaalgatuslikke institutsionaliseerimata talguid Eesti Vaimse Kultuuripärandi Nimistus ei mainita (vt Sepp 2016c).

[---] *siin on, jah, see komme, et kamps. See kambavaim on sees kogu aeg ja see käib praegu edasi ka. [---] Sa näed siin, kui on mul kartulipanek, kõik on platsis, jah [---] Nõnda sama on ülesvõtmisega ka, jah, et see on sisse [harjunud], jah, ja ma tean ju enne kolhoosiaega, siis olid ju ka: einatalgud olid, käisid metsas ulgakesi niitmas ja...* (Elvi, s. 1937)

Siis [enne kolhoosiaega] talumehed, jah, ikka ise omavahel koopereerusid. (Maide, s. 1940)

Selline põllutööde üheaegne organiseerimine külas ühiste jõududega sarnaneb sõjaeelsetele talgutetele – liiguti perest perre ning tehti üht ja sama tööd. Päeva lõpus lõbutseti ühiselt.

Meil kodu olid einatalgud. Seda ma mäletan. Inimesed olid niitmas päeva ja õhtu tantsisid seal õues meil Mardil sääl. Jah. Ja rehepeksumasin käis perest perese. Inimesd olid abis. Tehti süüa. Söid kõhu täis, läksid teis perese. (Elgi, s. 1936)

Seega esinevad Sakla külas korruga kaks erinevat tüüpi ühistegevuse vormi. Eesti Vaimse Kultuuripärandi Nimistus (Sepp 2016c) kirjeldatu on ametlik, külaseltsi poolt organiseeritud ühistegevus ürituste korraldamiseks ning seltsile tulu teenimiseks. Samal ajal on külas harjutud põllutöid ühiselt tegema. Viimast pidasid küsitletud ressursside efektiivseks korraldamiseks – suurema arvu inimestega saab töö kiiremini tehtud. Sepa hinnangul aitavad talgud luua ka „ühtekuuluvustunde oma küla ja kodukandiga, sidudes-lähendades erinevate erialade inimesi ning erinevaid põlvkondi“ (sammas).

Ühistöö on, jah, kasulik igatpidi. (Maide, s. 1940)

Aga tegelikult on ka. Kas pole mitte? (Maie, s. 1943)

Ka „Teeme ära!“ talgupäeva Saare maakonna koordinaator märkis, et talgud ei ole enam „lihtsalt töötegemiseks, vaid ka kokkusaamise aeg“ (Kalmus & Tulk 2018). Ühise eesmärgi nimel tegutsemine annab inimestele võimaluse teiste kollektiiviliikmete ja oma ühise ajalooa – kohaidentiteediga samastuda (vrd Dundes 2002: 40–42). „Teeme ära!“ kodulehel ei ole talgud kuidagi defineeritud, kuid enamus üleskutsed on prügikoristus- ja heakorratöödele (võsalõikus jms) (Teeme Ära 2018). 2008. aastal alguse saanud üleriigiline prügikoristusüritus saab 15. septembril 2018 koguni rahvusvahelise vormi – World Cleanup Day’st oodatakse osa võtma 150 riiki (Let’s Do It 2018). Sakla külaselts kasutab alates 2010. aastast „Teeme ära!“ veebikeskkonda saialaada reklaamimiseks, pidades ka seda talguks – „ühiselt valmistatakse heategevuseks loteriimeeneid, pirukaid, kooke ja keedetakse moosi. Esinejatena astuvad üles Valjala põhikooli õpilased“ (Sepp 2016c). Talgute mõiste on laienenud kas igasugusele ühistegevusele või kasutatakse portaali külastajate leidmiseks – seda eksplitseerivad ka sellised (üksikud) üleskutsed, nagu „H&Mi rõivakogumisalgatus“ erinevates linnades, sh Kuressaares, „„Mitte ainult plikadele!“ – sõrve riides pabernukkude joonistamise talgud Saaremaal“ ja „Märka elurikkust 2018 Kuressaares“ (Teeme Ära 2018). Samuti on seal märgitud väljaspool üleriigilist talgupäeva toimuvaid üritusi, näiteks puude lõhkumise ja virnastamise talgud Saklas 21. aprillil ja bussiootepaviljoni korrastamine 28. aprillil (sammas). 5. mail toimunud talgupäeval koristati Saklas külatänavaid, korrastati postkaste ning istutati iluõunapuid. Talgupäeva lõpuks pakuti inimestele süüa ja koduõlut. Ka Sepp (2016c) tunnistab, et talgute tähendus on ajas muutunud: „Talgute ja talgutööde sisu ning eesmärgid on muutunud koos ühiskonnaga“. Minu küsitletutest suhtusid nüüdsetesse talgutesse skeptiliselt vanemad inimesed, kes olid lapsepõlves ise külatalgutel osalenud.

No nüüd nad ahvivad järgi neid talgud, aga noh, midagid (Asta, s. 1933).

Tänapäevaseid talguid ja töökultuuri vastandati sõjaeelsetele, mil alkoholiga ei olnud liialdatud. Nüüd aga kuuluvat nende juure alkoholi kuritarvitamine nii meeste kui ka naiste poolt. Samas tunnistas intervjuueeritav, et ka varem kuulus koduõlu talgute juurde.

Mitte üks pole juua täis olnud. Mitte ühel pole mitte midagi olnud. Kõik oli nii lõbus ning kena, aga nüüd ei saa. Nüüd peab see kopsikas nina peal olema. Olgu ta poiss või tüdruk. Vat see mulle ei meeldi. Ma ole sedamü arjund, et me ei ole sedasi joond. [...] sii oli vanasti vanad mehed olid sii, tegid jõulu... või einaajaks õlut, pandi siuksd suured lähkrid olid ju vanasti. Panid selle õlut täis, läksid metsa ja tegid oma einatöö valmis ja jõid sää sed vahel ka kui jänu oli, aga pole see tööd takistand, aga nüüd... ma tea, meil oli ühekorra sii õlut. Läksime eina tegema. Kilumanner... noh, siis olid need kilumannergud üüti, 2,5-liitrised. See pandi õlut täis, mindi metsa. Sulev tuli tee äärest meite juurde, akkasid jooma ning oligid meite einatöö tehtud! (Elgi, s. 1936)

Aja jooksul on ühistöö tähendus muutunud. Kui sõjaeelsetel perioodil märkis see talupoegade jõu ühendamist mingi talutöö tegemiseks, millest iga pere sai kasu, siis nõukogude ajal (alates talgutes Lööne soos 1946. aastal) asendati erahuvid ühiskonna teenimisega. Tänapäeval kohtab Sakla näitel veel mõlemaid vorme, kuid külaseltsi juhtimisel kasutatakse järjepidevuse näitamiseks just sõjaeelse ühistegevuse ajalugu Valjalas. Leitakse, et see talgutraditsioon säilis läbi kolhoosiaja. Samas meenutavad külaseltsi korraldatud talgud oma põhimõtetest just sotsialismiaegseid. Sellise seose loomisega püütakse vältida Sakla sidumist ainult selle kolhoosiminevikuga. Sellele vihjab ka seltsimajas paiknev muuseum, kus kolhoosiperioodi kujutava ekspositsiooni osakaal on märgatavalt vähenenud ning kasutatakse neutraalset Lõve varakambri nime. Ka muuseumi ja küla reklaamimisel ning selle välisest tuntuusest rääkides viidati intervjuudes pigem vanatehnika- kui kolhoosimuuseumile. Ühistegevust ning kitsamalt talguid kasutatakse Saklas oma järjepidevuse näitamiseks ja teistest küladest eristumiseks, kuid samas suhtutakse ettevaatlikult ja ebakindlalt esimese kolhoosiga seotud pärandi kasutamisse.

3.4 Kolhoosikokkutulekud

Kui 1987. aastal tähistati Valjalas suurejooneliselt kolhoosi 40. aastapäeva – kohal olid muuhulgas Arnold Rüütel ja ENSV Riiklik Noorsooteater – siis 1997. aasta 5. septembril toimus 50. aastapäeval kokkutulek kolhoosiaja meenutamiseks. See üritus ristiti kolhoosi matusteks, sest kolhoosi enam polnud ja kokkutulnud endised kolhoosnikud tulid seda

mälestama. Kokkutuleku tegemine viitab sarnase kogemusega inimeste ühtekuuluvustunde väljendamisvajadusele. Sarnaselt nt kooli- või klassikokkutulekutele jagavad nad ühiseid mälestusi läbielatud ajast, mil neid ühendas kuulumine kolhoosi töökollektiivi. Ürituse raames toimus konverents, kus käsitleti Saaremaa põllumajanduse arengulugu aastatel 1947–1997. Konverentsi organiseerija Bruno Pao sõnul taheti sellega „viisakalt ära lõpetada [üks etapp] Eesti põllumehe elust“. Nii Pao kui ka Bernhard Viiding sõnasid oma ettekannetes, et kolhoosi asutamine „käis kommunistliku partei juhtimisel ja täiesti vägivaldselt [...] mitte üks talupoeg pole mitte iial vabatahtlikult asunud kollektiivse majapidamise teele, nõndasamuti ka siin Saklas.“ (Kokk 1997) Samuti tõdeti, et 1990ndate „põllumajandusreform, mis üleöö lõpetas suurtootmise, oli ühismajandi inimestele sama šokeeriv nagu taluinimestele 40-ndate aastate reform, millega maa kuulutati riigi omandiks ja talumajandus likvideeriti.“ (Rauniste 1997). Paralleeli tõmbamisega nende radikaalsete protsesside vahele püüti näidata, et tavainimese elu on lahus suurtest ideoloogiatega. Et 1990ndatel tekitas domineeriv katkestuse diskursus vastumeelsust kõige suhtes, mis seostus kolhooside ja kollektiivsusega (vt Annist 2011: 111), siis oli ka omal kohal kolhoosi moodustamise kujutamine vägivaldsel teel.

Kolhoosi matus ei jäänud viimaseks sellelaadseks kogunemiseks ning 2007. aastal võeti asi veel suurejoonelisemalt ette. 11. augustil tähistati Saklas külaseltsi eestvedamisel 60 aasta möödumist kolhoosi asutamisest. Võrreldes eelmise kokkutulekuga hakati sellel nõukogudeaegset elu normaliseerima. Lõikuspeona reklaamitud üritus kandis pealkirja „Meenutame kolhoosiaegu“. Lõikuspidude eeskujul söödi pika laua taga ajastuhõngulisi toite ning teisel päeval valmistati õllesuppi. Üles astus kunagine Kallemäe naisansambel, kes oli esinenud ka kolhoosi 25. aastapäeval. Peo kulminatsiooniks olid aga kolhoosielu parodeerivad etteasted (vt foto 9). Selline Nõukogude aja käsitusviis paigutub refleksiivse nostalgia alla – minevikus olnut meenutatakse iroonilises võtmes, taotlemata toona valitsenud olude taastamist (vt Jõesalu 2017: 34).

Siis meil oli seuke paroodiamaiguline kava lausa tehtud [...], kuidas see loodi ja lipud ja pioneerid ja kõik olid kohal, kes tervitasid. (Ulvi, s. 1959)

Kuigi üritus võeti kokkutulnute poolt hästi vastu, kajastati seda Kanal 2 vahendusel üleriigilises meedias naeruväärival toonil. Toonane külaseltsi esimees Linda Raad kirjutas Valjala vallalehes, et Saklas „filmitud lõigul, mis eetrisse lasti, oli väga imelikul kombel saarlasli solvav sissejuhatus. Sakla seltsi liikmed ja ka teised peol osalejad ei arvanud, [et] nendest saavad kolhoosikorra ja stagnaaja ilustajad ja taganutjad. Eesmärgiks oli tegelikult meenutada

möödunud päevi ja teha üks kena mälestuspidu vanematele kolhoosiliikmetele.“ (Raad 2007: 6) Ka praegune esimees meenutas, kuidas meedias üritust kohalviibinutest erinevalt tõlgendati.

Tähendab, sellist... need, kes siin olid, nendelt oli nagu positiivne tagasiside. Aga mo meelest see Kanal 2 vist seda natukene, noh, mingi iroonia käis sealt läbi, et näe, mida tähistatakse. Et teles korra tuli selline irooniline märkus, et nad ise näitasid, aga noh kuidagi nii, et mis umbes teete... (Ulvi, s. 1959)

Maaelanikke hakati pidama punavõimu pooldajateks ja tagasi-igatsejateks 1990ndatel aastatel, mil suur hulk neist jäi püsivalt töötuks ja vaesus (vt Annist 2011: 89–93, 111; vrd Aardam 2002: 239). Nii on nõukogudenostalgias nähtud ohtu Eesti omariiklusele, mis ehitas oma taasiseseisvumisloo üles katkestuse narratiivile (Jõesalu 2017: 33; Jõesalu & Nugin 2017: 102). Nostalgia võiks aga ohuna käsitleda vaid juhul, kui see oleks restauratiivse loomuga, mis antud juhtumi puhul ei kehti.

Sellise negatiivse kuvandi osaks saamise järel peeti järgmine kokkutulek märksa tagasihoidlikumas mahus. 19. oktoobril 2012 tähistati kolhoosi 65. aastapäeva ajalooettekannetega Sakla seltsimajas. Valjala Põhikooli ajalooõpetaja Ester Vaiksaar rääkis talgutest Lööne soos, ajaloolane Bruno Pao kolhoosi moodustamisest, endised esimehed Valent Rõõm ja Enn Pukk kolhoosist ja selle reorganiseerimisest, Valjala vallavolikogu esimees Liilia Eensaar kolhoosijärglaste põllumajandusühistute käekäigust ning folklorist Taive Särg tutvustas ja näitas Gunars Fridre ja oma isa Bernhard Viidingu loodud filmi „Saaremaa küla“. Ettekannetele järgnes Orissaare kultuurimaja etendus „Pildikesi kolhoosielust“. (ERA, EV 93) Üritus oli pigem kinnine, mõeldud vaid kolhoosi endistele liikmetele, ka meediakajastus praktiliselt puudus (vt Rauniste 2012).

2017. aastal täitus kolhoosi asutamisest 70 aastat. 8. aprillil toimus sel puhul Sakla seltsimajas kolhoosi autojuhtide pidu. Sellel üritusel loeti anekdootlikult ette kolhoosi esimeeste korraldusi. Väga palju oli viiteid koomilistele sekeldustele, õnnetustele ja alkoholi kuritarvitamisele. Ühtlasi julgustati kohalviibinuid laval oma mälestusi jagama. Õhkkonnast tingituna olid needki iroonilises võtmes (vrd Jõesalu 2017: 34). Aastapäeva tähistamine ise kuulutati välja 9. septembriks (Laine 2017;³⁰ Lember 2017). Seekordne kokkutulek oli mõeldud laiemale auditooriumile kui vaid Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi töölistele. Osa võtma oodati kõiki

³⁰ Ajakirjanik Aare Laine mainib artiklis, et kolhoosiaega on uurinud ka noored huvilised ning et minu väitel „kollektiviseerimine oli Eesti põllumajanduse vägivaldne, kiire ja radikaalne ümberkorraldamine“ (Laine 2017). See tsitaat on aga võetud minu teesidest 2017. aasta Noorte Häälte konverentsil Tartus, kus ma tsiteerisin uurijat Indrek Jäätsi (2002: 27), mitte ei avaldanud oma arvamust.

Saaremaa kolhoosnikke. Põhjuseks toodi, et nimetatud kolhoosist on toleaeegseid inimesi „lihtsalt nii vähe järele jäänud“ (Lember 2017). Samas tõestas autojuhtide pidu, et ainuüksi neistki saab seltsimaja saali rahvast täis. Kohale tuli hulk rahvast, kuid enamus neist olid siiski seotud töö keskmes oleva kolhoosiga. Küllap ei näinud teiste kolhooside inimesed ühisosa töökollektiiviga, millesse nad ei kuulnud. Sellegi kokkutuleku nostalgia oli esitatud irooniavõtmes: saalis alanud kokkusaamine algas punalippude sissekandmisega, järgnesid vallavanema ja endiste juhtivtöötajate sõnavõttud, kes kandsid punaordeneid (vt Saarte Hääli 2017). Esitleti vastvalminud mälestuste kogumikku „Mälestusi kolhoosist“ (vt Sepp 2017). Avatusega laiema inimhulga kaasamiseks märgib see kokkutulek uut katset kolhoosiaegse elu normaliseerimiseks pärast 2007. aastat, mil katkestuse diskursusest mõjutatud vastukaja sundis kokkutulekuid piirama kinnisele ringile ning kolhoosipärandi osakaal Sakla turundamisel vähenes märgatavalt.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et kolhoosi ja põllumajandusühistu lagunemine mõjutas ka inimeste sotsiaalvõrgustike toimimist. Kui varem oldi seotud kollektiivi kaudu ühtsesse tööruumi, siis nüüd pakkus Saklas kuuluvustunnet ühistegevus küla korrastamisel, maaharimisel jm töodel. Juba 1996. aastal alustati vanatehnikamuuseumi loomisega ning 1998. aastal moodustati tantsurühm, mille liikmed panid 1999. aastal aluse ka Sakla Külaarengu Seltsile. Seltsi eestvedamisel on korrastatud endisi kolhoosihooned, pandud käima puhkemaja ja kohvik ning algatatud uusi traditsioone, nagu kevadine saialaat ning kolhoosi aastapäeva tähistamine. Viimane kujutab hästi, kuidas on suhtumine kolhoosiaega ajas muutunud. Kui 1997. aasta kokkutulekul rõhutati, et kolhoosi ei astunud vabatahtlikult, et endalt n-ö punaplekki eemaldada, siis 2007. aastal korraldati paroodiahõnguline üritus, mil möödunud aja meenutamises oli esiplaanil refleksiivne nostalgia. Negatiivne vastukaja üleriigilisest meediast ning hiljem ka vallavanemalt sundisid 2012. aasta kokkutulekut tähistama kinnises ringis. See protsess on paralleelselt jälgitav ka muuseumis, kus kolhoosiaega puudutava ekspositsiooni pind on pidevalt vähenenud. Külaselts on seetõttu proovinud küla turundamiseks leida pidepunkte kaugemast minevikust, samas puudub oskusteave meedia kasutamiseks. Paradoksaalsel kombel viidatakse ühistegevuse pikale järjepidevusele Sakla külas, tänu millele sai võimalikuks esimese kolhoosi loomine just selles paigas, kuid külast väliskuvandi loomisel läbi kolhoosipärandi suhtutakse ebalevalt. Soovitakse vältida vastuolusid pikalt domineerinud katkestuse diskursusega ning võõrvõimu taganutjateks tembeldamist.

Kokkuvõte

Analüüsisin oma magistritöös, millist tähtsust omab ühistegevus Saaremaa Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi endiste töötajate elulugudes. Töö vaatleb ühistegevuse muutumist alates 19. sajandist kuni tänapäevani. Selle aja sisse jäävad mitmed maareformid ja võimuvahetused, mis on ühistegevusele mõju avaldanud. Vaatlesin, kuidas nendest muutustest hoolimata kolhoosnikud oma elulugu ühistegevuse kaudu mõtestavad ja varasema ajaloo järjepidevust kujutavad. Selleks käsitlesin erinevaid ühistegevusega seotud teemasid, nagu talgud, folklooriharrastus, tähtpäevade tähistamine, ühistud, seltsid, kokkutulekud jt.

Sissejuhatavas osas kirjeldasin meetodeid ja empiirilisi allikaid, millele magistritöö tugineb. Töö empiiriline materjal on kogutud Saaremaal Valjala vallas asunud Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi liikmetelt. Kuigi 1976. aastal koliti kolhoosikeskus Valjalga, keskendusin mina loomispaiaga Sakla või selle vahetus läheduses elanud inimeste mälestustele. Välitöid tegin vahemikus 2015–2018 ning need sisaldasid poolstruktureeritud intervjuusid ja osalusvaatlust Sakla Külaarengu Seltsi ning Viktooria tantsurühma üritustel. Intervjueeritavad olid sündinud vahemikus 1929–1966, esitades mitmekesise pildi elust kolhoosiajal. Materjali analüüsimiseks kasutatud teoreetiline raamistik tulenes postsotsialistlikust mälu-uuringute käsitlusest, mille järgi on elulood narratiivsed ning mõjutatud ühiskonnas domineeriva(te)st diskursus(t)est, millesse inimesed püüavad oma loo sobitada. Ka vaatlesin meenutamist nostalgiadiskursuse kontekstis, mille järgi jaotub nostalgia refleksiivseks ja restauratiivseks.

Esimeses peatükis kirjeldasin ühistegevuse arengulugu alates 19. sajandist. Kui algselt võis selle mõiste alla lugeda perede vahel korraldatud talguid ja kokkulepitud tööjaotust külas, siis talude päriksostmise järel hakkasid talupojad koonduma seltsidesse ja ühingutesse. Ühistegevus võis olla nii majanduslik, poliitiline kui ka vaimne vabatahtlik tegevus, mille eesmärk oli ühiste ressursside abil igale panustajale tulu teenida. Nõukogude okupatsiooni algusega survestati eestlasi asutama kolhoose, millest esimene sai 1947. aastal alguse Saaremaal Sakla külas. Nõukogude valitsuse eesmärgiks oli üleminek väikemajapidamistelt suurtootmisele, mis vajas palju töötajaid ning kus tehti ühistööd. Et ühistöö oleks veelgi tõhusam, loodi sellele uus tähendus, mida propageeriti läbi 1946. aastal korraldatud talgute Lööne soos, millest on inspireeritud laul „Saaremaa valss“. Talgutel osales ligi 800 inimest üle Saaremaa ning tööle järgnenud meelelahutusprogrammi juurde kuulusid isegi teater, kino ja puhkpilliorkester. Seal kuulutas EK(b)P KK esimene sekretär Nikolai Karotamm välja, et

ühistegevus tähendab sotsialistlikus režiimis tööd ühiskonna hüvanguks, mitte omakasu nimel ning parimate töötajate väljaselgitamiseks ja premeerimiseks hakati rakendama sotsialistlike võistluste korraldamist.

Teises peatükis kirjeldasin kolhoosi asutamislugu Sakla külas ning käsitlesin ühistegevuse erinevaid tahke nõukogude ajal. Analüüsisin, kuidas kolhoosnikud oma elust jutustavad ning täheldasin kasutatud narratiivide vastavust osava toimetulija diskursusele, kus on olulisel kohal mälestused argielust ning refleksiivne nostalgia. See erineb 1990ndatel domineerinud katkestuse narratiivist, kus rõhuti oma järjepidevusele sõjaeelse Eestiga, välditi okupatsiooniajast rääkimist ning kujutati end vastupanuvõitlejana. Intervjueeritavate arvates oli nõukogude aeg lihtsalt üks ajaloo periood, millesse sündimisel polnud neil sõnaõigust. Arvati, et kolhoosi moodustamine päästis Sakla elanikud 1949. aasta märtsiküüditamisest. Lisaks kohustuslikule ühistööle kolhoosis avaldus ühistegevus ka traditsioonilises kalendrikombestikus, mil seltskonnaga mindi mööda küla sanditama, et ühispeo õlle jaoks vilja koguda. Põhjusi kokkusaamiseks ja ühtsustunde loomiseks pakkusid ka uued tähtpäevad, millest olen siinses töös käsitlenud naistepäeva, lõikuspidusid ning kino- ja teatriõhtuid. Ka folklooriharrastus muutus erinevate ringide kaudu rahva seas populaarseks. Nõukogudeaegne ühistegevus oli vormilt sotsialistlik, sisult rahvuslik – see aitas hoida elus mälestusi sõjaeelsest Eestist, näiteks kinos ja teatris esitati rahvusliku sisuga sõnumeid läbi metafooride, folklooriharrastus pakkus võimaluse väljenduda keelatud temadel läbi huumori ja traditsiooniliste tähtpäevade tähistamine keelust hoolimata jättis mulje, et midagi pole muutunud.

Kolmandas peatükis vaatlesin Sakla külas toimunud ühistegevusega seotud protsesse postsotsialistlikul perioodil. Selle peatüki keskmes oli Sakla Külaarengu Seltsi tegevus kolhoosipärandi kasutamisel ning küla turundamine läbi ühistegevuse järjepidevuse. Ühistegevus muutus tähenduse poolest küll selliseks nagu oli sõjaeelsetel aegadel, kuid selle maine kannatas 1990ndate algul, mil ametlikus ajalookäsitluses valitses katkestuse diskursus ning igasugune kollektiivsus seostus okupatsiooniga. 1992. aastal lagunenu kolhoos ja 1996. aastal pankrotistunud põllumajandusühistu murendasid kolhoosnike sotsiaalseid võrgustikke, kuid Sakla külas säilis suhtlus läbi ühistegevuse, mis päädis Sakla Külaarengu Seltsi asutamisega 1999. aastal. Sellele eelnevalt oli 1998. aastal loodud juba ka tantsurühm Viktooria. Koos tantsimine ning ühistegevus laiemalt aitasid luua ja hoida kuuluvustunnet. 19 aastaga on selts korrastanud endiseid kolhoosihooned, milles asuvad seltsimaja, puhkemaja, muuseum, kohvik, raamatukogu, käsitööruum ja perearsti vastuvõtupunkt. Loodud on uusi traditsioone, nagu

kevadine saialaat ja kolhoosi aastapäeva kokkutulek. 2007. aastal toimunud kokkutulekule järgnes negatiivne vastukaja meediast, mistõttu 2012. aastal toimus see küla negatiivse väliskuvandi vältimiseks kinnises ringis. Uus avanemine toimus 2017. aastal, mil peole oodati kõiki Saaremaa kolhoosnikke. Nendele pidudele on omane naljatlemine ja kolhoosiaja meenutamine iroonilises võtmes.

1996. aastal alustati Saklas muuseumi loomisega, mil seltsimajja hakati üles seadma vanatehnikakogu. 2004. aastal loodi kolhoosiaega tutvustav väljapanek endises kolhoosikontoris, mis 2016. aastal koliti samuti seltsimajja, millele liideti veel hobuste ajalugu tutvustav püsinäitus. Kui 2013. aastal külastas muuseumi ETV „Maahommiku“ võttegrupp, siis kinnitati telepublikule, et kolhoosiaega ei tuleks maha vaikida, sest see oli osa elust. Nüüdseks on mainitud perioodi käsitlev osa algselt kolhoosimuuseumiks nimetatud kogus kahanenud marginaalseks. Selle põhjuseks võib pidada väljastpoolt tulevat kriitikat eelkõige nende inimeste poolt, kes on siiani n-õ katkestuse diskursuse usku. Külaseltsi juhatuse poolt on Sakla külas toimuvad talgud lisatud Eesti Vaimse Kultuuripärandi Nimistusse ning selles toonitatakse, et Sakla on ühistegevuse poolest olnud läbi ajaloo eriliselt silmapaistev, mille tõestuseks on ka esimese kolhoosi asutamine just sinna. Küla aga ainult läbi kolhoosiajaloo turundada ei soovita ning nii on selts omamoodi identiteedikriisis, suutmata leida fookust, mille kaudu kõnetada publikut, kelle jaoks on Saklasse loodud muljetavaldav infrastruktuur.

Summary

Cooperation as a Marker of Continuity in the Life Stories of Collective Farmers of the Viktor Kingissepp Kolkhoz in Saaremaa, Estonia

The purpose of this thesis was to analyse the role of cooperation in the life stories of collective farmers of the Viktor Kingissepp kolkhoz. The thesis follows the development of cooperation from the 19th century to the present day, during which several land reforms and changes of political regimes have taken place, influencing the nature of cooperation. I took a close look at how collective farmers interpret their lives through cooperation and use it to construct continuity. For this I focused on various themes related to cooperation, e.g. collective work, organising reunions, cooperative societies, celebrating anniversaries and traditional holidays.

In the introduction I described the methods and empirical sources that the thesis relies on. The empirical material was collected from the collective farmers who worked in the Viktor Kingissepp kolkhoz in Saaremaa, Sakla village between 1947–1992. The fieldwork was conducted in 2015–2018 and consisted of semi-structured interviews and participant observation on the events organised by the village NGO and dance group. The interviewees were born between 1929–1966, presenting a multi-perspective view on Soviet life. The theoretical framework of the thesis proceeded from post-socialist approaches to memory studies, according to which life stories are always impacted by narratives present in the society. People telling their story try to fit into these narratives and thus characteristic features may be observed. I also observed memories from the discourse of nostalgia which sees nostalgia either as reflective or restorative.

In the first chapter I described the history of cooperation since the 19th century. At first, cooperation meant sharing collaboration between families and work division in the village. After peasants in Estonia were allowed to buy farmsteads by law, they began to form cooperative societies and unions. Cooperation could at that time be any economical, political, or spiritual activity that was voluntary and earned profit for each participant. With the Soviet occupation of Estonia in 1944, peasants were forced to form and join collective farms – kolkhozes. The first kolkhoz was formed in 1947 in Saaremaa, Sakla village. The goal of the Soviet government was to change the economy to large-scale production that required collective work and many workers. A new interpretation of cooperation was presented to the public on a

propagandistic collective workday in 1946. Nearly 800 people from all over the island of Saaremaa participated and the famous Saaremaa Waltz was inspired by this event. There the First Secretary of the Communist Party of Estonia, Nikolai Karotamm announced that cooperation under the Soviet rule would serve the society, not the interests of individuals.

In the second chapter I described how the kolkhoz in Sakla village was founded and showed different layers of cooperation during the Soviet time. I analysed the narratives used by the collective farmers to tell their life stories, observing the use of the skillful coping discourse, in which the narrators focus on everyday life. It differs from the discourse of interruption that was prominent in the 1990s in which the continuity with pre-war Estonia was stressed and one was represented as a freedom fighter, and the possibility of normal everyday life was generally neglected. My interviewees considered the Soviet time to be just another historical era. It was thought that by establishing the kolkhoz in 1947, the village was saved from the mass deportations that followed in 1949.

In addition to the compulsory collective work in the kolkhoz, cooperation was performed through calendar customs in which mumming rituals involved going around the village in groups and organising a large party at the end. Newly introduced anniversaries also presented possibilities for cooperation. Examples of such occasions were the Women's Day, harvest feasts, movie and theatre nights. The celebration of traditional holidays in secret helped to maintain a connection with the past. The use of folklore traditions and introducing them on stage also gained popularity during the Soviet period – cooperation was socialist in form and nationalist in content. It helped to keep alive memories of pre-war Estonia. Nationalist messages and dissatisfaction with the ruling regime were communicated to the audience through metaphors, humour, and code.

In the third chapter I analysed the processes related to cooperation in post-socialist Sakla village. I focused on the actions and choices made by the village society in using the heritage of the kolkhoz and cooperation. The reputation of cooperation had suffered in the 1990s because through the discourse of interruption anything associated with communism and collectivity was demonised. The kolkhoz was disbanded in 1992 and an agricultural company was formed in its place but ending up bankrupt in 1996. The disappearance of these employers impacted the social networks of collective farmers. Suddenly the work collectives that bound them together were no more. In Sakla village, however, communication continued through spontaneous cooperation and family relations between the villagers. They formed a dance group called Viktooria in 1998 and ended up creating an NGO for developing the area in 1999. Within 19

years they have renovated old kolkhoz buildings, using them for the clubhouse, hostel, museum, cafe, library, and handicraft. Dancing and working together helped to create and maintain a feeling of belonging to the same group. They have created new traditions, e.g. a fair in spring and reunions of the kolkhoz collective. The reunion in 2007 acquired negative feedback from the national media which led the 2012 reunion to be held in a much smaller scale. A new attempt at normalising Soviet life was made with the 70th anniversary in 2017. Collective farmers from all kolkhozes of the island of Saaremaa were expected to participate. The reunions may be characterised through the use of reflective nostalgia which tends to be expressed ironically.

In 1996 the villagers started creating a museum, consisting of old radios and TVs. In 2004 they created an exhibition of kolkhoz items in a separate building, calling it the Kolkhoz Museum. The two collections were joined under one roof in 2016 but a permanent exhibition on the history of horses was also added. When the Kolkhoz Museum was visited by television in 2013, the interviewee declared there was no shame in speaking of Soviet life. However, today the museum has changed name and the space occupied by the kolkhoz exhibition has dwindled. This, too, could be the result of negative feedback from the „supporters“ of the interruption discourse. At the same time (2016) the NGO has added the cooperation of the villagers as a continuous tradition to the Estonian Inventory of Intangible Cultural Heritage. There it is stressed that cooperation has a long history in the area, which resulted in the creation of the first kolkhoz in Estonia. The NGO, however, does not seem to be confident in attracting tourists to the village by promoting the village as the birthplace of the first kolkhoz, as they are influenced by the discourses present in society.

Kirjandus ja allikad

Arhiiviallikad

EKLA – Eesti Kultuurilooline Arhiiv

- EKLA, f 377, m 35:2 – Varvas, Triin. Esimestena kolhoosi. EASi ajaloo-alane võistlustöö.

EFA – Eesti Filmi Andmebaas

- EFA 2018. Suurtalgud Saaremaal (1946). Ringvaade „Nõukogude Eesti“, nr. 13. <http://www.efis.ee/et/filmiliigid/film/id/4448> (08.05.2018).

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiiv

- EKRK, Fon.³¹ 98 – Saaremaa – Paul Hagu (1979) [Originaalsäilik puudub.]
- ERA, EV 93 – Ajaloo päev Saaremaal Sakla seltsimajas: 65 aastat esimese kolhoosi moodustamisest. Talgud Lööne soos – Ester Vaiksaar; Kolhoos-hüpe tundmatusse – Bruno Pao; Meenutusi kolhoosist – Valent Rõõm; Meenutusi reorganiseerimisest – Enn Pukk; Põllumajandustootmine ja eurotoetused – Liila Eensaar; B. Viidingu ja G. Fride film „Saaremaa küla 1971“ tutvustab Taive Särg. Kohvilaud. Orissaare kultuurimaja etendus „Pildikesi kolhoosielust“ < Valjala, Sakla k - Taive Särg (19.10.2012).

ERR – Eesti Rahvusringhäälingu arhiiv

- ERR 1972. Saaremaa küla. Dokumentaalfilm. Režissöör Gunars Fride, stsenarist Bernhard Viiding. Koopia asub Sakla muuseumis.
- ERR 1979. Kirjutamata memuaare. Vladimir Maripuu. Eetris 14. oktoober 1979. <http://arhiiv.err.ee/vaata/kirjutamata-memuaare-vladimir-maripuu> (12.05.2018).
- ERR 1985. Surma ei otsinud keegi: 15. Talgud Lööne soos Saaremaal, Saaremaa metsavennad. <https://arhiiv.err.ee/vaata/surma-ei-otsinud-keegi-15> (08.05.2018).
- ERR 2013a. Elu lugu: Raadiomuuseumi omanik Lembit Kadarik. <http://arhiiv.err.ee/guid/20140220134548401000300112290E2BA238B440000003840B00000D0F035807> (01.04.2018).

³¹ Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri helilindid.

- **ERR** 2013b. Maahommik, nr. 46.
<http://arhiiv.err.ee/guid/20131116172130501000300112290E2BA238B440000005220B00000D0F006031> (21.03.2018).

SAMA – Saare Maakonna Arhiiv

- SAMA.477.1.1 – Sakla Põllumajandusühistu 22.12.1992–29.12.1992 Registreerimistunnistus, asutamisleping.
- SAMA.477.1.21 – 29.12.1992–14.08.1996 Õiend Sakla POÜ tegevuse lõpetamise kohta.

SM – Sakla muuseum

- SM 1971 – V. Kingissepa nim. kolhoosi laualeht „Meie elu“, nr. 1, 1971. a.
- SM 1972 – V. Kingissepa nim. kolhoosi laualeht „Meie elu“, nr. 3, 1972. a.
- SM 1982a – Gustav Heinrich Kiige laulud. Kogunud Kaarel Kilvet.
- SM 1982b – Herman Kuning – Eesti esimese kolhoosi esimene esimees. Meie kodumajandi algusaastad. Valjala kooliõpilaste uurimus.

Kirjandus

Aardam, Marietta 2002. Narratives of collective farms in life stories. – Lives, Histories and Identities, Vol 2. Tartu: Univesity of Tartu, Estonian Literary Museum, pp. 237–244.

Aarelaid-Tart, Aili 2012. Nõukogude aeg nähtuna erinevate mälu kogukondade silmade läbi. Acta Historica Tallinnensia, nr. 18 (1), lk 142–158.

Anepaio, Terje 2002. Reception of the Topic of Repressions in the Estonian Society – Pro Ethnologia, no. 14. Whose culture? pp. 47–65.

Annist, Aet 2011. Otsides kogukonda sotsialismijärgses keskuskülas. Arenguantropoloogiline uurimus. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Annist, Aet 2014. Rikkus kui patoloogia – Vikerkaar, nr. 09/2014, lk 106–112.

Ansip, Karol 2007. Sissevaateid Eesti dokumentaalfilmi II. – Teater. Muusika. Kino., nr. 7, lk 96–103.

Ant, Jüri 2007. Saaremaa poliitiline elu 1918–1940. – Saaremaa, 2, Ajalugu, majandus, kultuur. Toimetanud Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar. Tallinn: Koolibri, lk 264–289.

Bela-Krūmiņa, Baiba 2003. Relationship between Personal and Social: Strategies of Everyday Life in the Process of Radical Social Changes. – Pro Ethnologia, no. 16. Studies on Socialist and Post-socialist Everyday Life, Tartu: Estonian National Museum, pp. 9–20.

Boym, Svetlana 2001. The Future of Nostalgia. New York: Basic Books.

Dundes, Alan 2002. Kes on rahvas? Valik esseid folkloristikast. Tallinn: Varrak.

Esmaspäev 1937. Rahvas koja katuse all – Ajaleht Esmaspäev, nr. 24, 12. juuni 1937, lk. 5.

Europaesus, Mikko & **Pölluäär**, Aivo 2016. Children of Wartime. A Comparative Oral History Study of World War II in Finland and in Estonia. Tartu: University of Tartu Multimedia Service.

Haunmann, Andreas 2018. Soikkola isurite etniline identiteet ja kalurikolhoos Baltika, 1957-2017. Magistritöö TÜ etnoloogia osakonnas. <http://dspace.ut.ee/handle/10062/59322>.

Hiiemäe, Mall 1996. Folklore Fieldwork in Estonia, Past and Present. – Journal of the Baltic Institute of Folklore. Volume 1, no. 1, pp. 147–156.

Hiiemäe, Mall 2003. Nõukogudeaegsed jõulud. – Võim & kultuur. Toimetanud Sirje Olesk ja Arvo Krikmann. Tartu: Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, lk 339–383.

Hobsbawm, Eric 1983. Introduction: Inventing Traditions – The Invention of Tradition (ed. Eric Hobsbawm & Terence Ranger). Cambridge University Press, pp. 1–14.

Honko, Lauri 1998. Folklooriprotsess – Mäetagused, nr. 6, lk 56–84.

Hääl 1914. Millega enam viivitada ei tohiks, 2. – Hääl, nr. 23, 29. aprill 1914.

Ilus, Ants, Kasepalu, Alfred, Pank, Maret, Rauniste, Vilma 2007. Põllumajandus – Saaremaa, 2, Ajalugu, majandus, kultuur. Toimetanud Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar. Tallinn: Koolibri, lk 459–525.

Jõesalu, Kirsti 2017. Dynamics and tensions of remembrance in post-Soviet Estonia: Late socialism in the making. Tartu: University of Tartu Press.

Jõesalu, Kirsti & **Nugin**, Raili 2017. Asjad ja linnakeskkond nõukogudejärgses mälu kultuuris. – Vikerkaar, nr. 1–2, lk 100–110.

Jääts, Indrek 2000. Maaelu muutumine Oisu piirkonnas Järvamaal (1970.–1990. aastad) – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLIV, lk 109–134.

Jääts, Indrek 2002. Töö kolhoosis. Oisu piirkond Järvamaal 1940. aastate lõpust 1960. aastate lõpuni. - Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVI, lk 27–50.

Kalkun, Andreas 2017. Introducing Setos on Stage: On the Early Performances of Seto Singing Culture. – Folklore. Electronic Journal of Folklore, 68, pp. 7–42.

Kalkun, Andreas & **Sarv**, Mari 2014. Seks ja poeesia: regilaulu peidus pool. – Vikerkaar, nr. 4–5, lk 91-108.

Kapper, Sille 2011. Kujutledes kogukondi: Traditsioonist ja improvisatsioonist tänapäeva pärimustantsus. – Mäetagused, nr. 49, lk 7–34.

Katvel, Ilse 2009. Saaremaa ärkamise lugu. Rakvere: Sõnasepp.

Kider, Karl 1934. Vestlusi ühistegevusest: käsitamiseks ühistegevuse mõistete selgitamisel. Tallinn: Eesti Ühistrükikoda.

Kingissepp, Viktor 1946. Kellele iseseisvus, kellele ike? Tallinn: Poliitiline Kirjandus.

Kirsimägi, E. 1946. Saaremaa ühiskondlik tööpäev. – Saarte Hääl, 12. juuni 1946.

Kommunismiehitaja 1979. Jõudu tööle! – Kommunismiehitaja, nr. 71, 23. juuni 1979.

Krinal, Valner, Krimm, Kaljo, Tomson, Eve 1996. Ühistegevuse arengust Eestis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kruuspere, Piret 2011. Rahvusliku ajaloo tõlgendusi eesti draamas ja teatris 1970.–1980. aastatel. – METHIS, Nõukogude aja erinumber, nr. 7, lk 160–171.

Kulasalu, Kaisa 2017. From Estonian Folklore Archives to Folklore Department of the State Literary Museum: sovietization of folkloristics in late Stalinist Estonia. In: Laime, Sandis; Bula, Dace (Ed.). Mapping the History of Folklore Studies: Centers, Borderlands and Shared Spaces. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, pp. 132–153.

Kõresaar, Ene 2002. The farm as the symbol of the state. Metaphorical depiction of the nation and the state in the childhood memories of older Estonians. – Lives, Histories and Identities, Vol 2, pp. 169–187.

Kõresaar, Ene 2005. Elu ideoloogiad: Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Kõresaar, Ene 2008. Nostalgia ja selle puudumine eestlaste mälu kultuuris. Eluloouurija vaatepunkt. – Keel ja Kirjandus, nr. 10, lk 760–771.

Laasi, Evald 1978. Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine. Dokumentide ja materjalide kogumik. Koostanud Evald Laasi, toimetanud Evald Laasi ja Edgar Tõnurist. Tallinn: Eesti Raamat.

Laasi, Evald 1980. Eestimaa Kommunistlik Partei ellu viimas V. I. Lenini kooperatsiooniplaani, 1944–1950. Tallinn: Eesti Raamat.

Laasi, Evald 1987. Mõnede lünkade täiteks. – Sirp ja Vasar, 27. november 1987.

Laasi, Evald 1992. Vastupanuliikumine Eestis 1944–1949. Tallinn: Nõmm & Co.

Laugaste, Eduard 1948. Valimik Eesti rahvalaule. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

Laur, Mati 2007. Saaremaa Vene impeeriumi koosseisus Põhjasõjast 18. sajandi lõpuni. – Saaremaa, 2, Ajalugu, majandus, kultuur. Toimetanud Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar. Tallinn: Koolibri, lk 202–215.

Leetsar, Jaan 1996. Kaasaegne ühistegevus ja maamajandus. Tallinn: Külim.

Loite, Kersti & **Tõnurist**, Igor 2016. Rahvarõivaste komplekteerimise poliitiline kunst. Kersti Loite vestlus Igor Tõnuristiga. – Studia Vernacula, nr. 7, Käekirjad. Viljandi: Eesti Loomeagentuur, lk 161–179.

Lust, Kersti 2003. Uuenev Saaremaa kroonuküla (1841-1919). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Mereäär, Marti 2015. Muhu obstsõonne uuem rahvalaul: Kogumislugu, esituskontekst, temaatika ja vaatepunkt. Magistritöö TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas. <http://hdl.handle.net/10062/48782>.

Mäeniit-Mihkelson, Oskar 1935. Valjala avalikuelu tegelased kuni suveni 1935 a. Kuressaare: J. Treufeldt'i & A. Kallus'e trükk.

Mäeniit, Oskar & **Lember**, Georg 1937. 25 aastat Valjala Piimaühingut seoses Valjala üldarenguga. Kuressaare: J. Treufeldt'i & A. Kallus'e trükk.

- Mägi**, Marika 2007. Piirkonnad ja keskused. Saaremaa muinasaeg 600–1227. – Saaremaa, 2, Ajalugu, majandus, kultuur. Toimetanud Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar. Tallinn: Koolibri, lk 55–76.
- Männa**, Heinrich 1999. Ühistegevusega edukale elule. Sada aastat põllumeeste seltsi sünnist Valjalas 1899–1949–1999. Kuressaare: Oma Saar.
- Märka**, Veiko 2011. Naljamehele maksaksin nelisada. Kolhoosid ja postkolhooslik maaelu Eesti teatrilaval. – Teater. Muusika. Kino., nr 5, lk 51–60.
- Ojakäär**, Jaak 2010. Raimond Valgre legend. Tallinn: TEA kirjastus.
- Ottin**, Arno 1987. Aksel Pajupuu koorilauluaastad. – Kultuur ja Elu, nr. 1/87, lk 17–22.
- Pedakmäe**, Piia 2007. Taani aeg Saaremaal. – Saaremaa, 2, Ajalugu, majandus, kultuur. Toimetanud Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar. Tallinn: Koolibri, lk 143–163.
- Pao**, Bruno 1987. Küla uuendamine: 40 aastat kolhoosielu Valjalas. Tallinn: Valgus.
- Pao**, Bruno 1999. Valjala. Tallinn: Maalehe Raamat.
- Piipuu**, Merilin 2016. Mis mahub kannatuste vahele? Marginaalia Eesti lähiajaloo. – Vikerkaar, nr. 7–8, lk 96–101.
- Plank**, H. 1946a. Teadlik ühistöö. Sm. Karotamme kõnest Saaremaa sooharimise suurtagutel Valjala vallas 9. juunil 1946. – Rahva Hääl, nr. 137, 13. juuni 1946.
- Plank**, H. 1946b. Vanast talgutavast ühiskondliku tööni. – Rahva Hääl, nr. 137, 13. juuni 1946.
- Põlluäär**, Aivo 2015. Seto kultuuri representatsioonidest Vaike Sarve ja Mare Piho käsitlustes. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XIII–XIV. Toim. M. Velsker ja T. Iva. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, lk 20–32.
- Põlluäär**, Aivo ilmumas. Dokumentaalfilmid ja telesaated. – Setomaa, 3. Keel ja Tänapäeva kultuur. Peatoimetaja Mare Aun. Värska: Seto Instituut.
- Pütsep**, V. 1952. Tõlkida kinoringvaadete tekstid. – Sirp ja Vasar, nr. 3, 19. jaanuar 1952.
- Raad**, Linda 2007. Kolhoosirahva kokkutulekust nii ja naa... – Kaja, Valjala valla infoleht, nr. 66, august 2007.
- Raub**, Monika 2002. Ülevaade Eesti maapoliitikast 20. sajandil. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVI, Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 11–26.

Rauniste, Helju 1972. Esimestena kolhoositeel. Tallinn: Eesti NSV Põllumajanduse Ministeerium.

Rauniste, Helju 1997. Kolhoos on surnud, jutud jäävad. – Oma Saar, 9. september 1997.

Rausing, Sigrid 2004. History, memory, and identity in Post-Soviet Estonia: The end of a collective farm. Oxford: Oxford University Press.

Ruusmann, Reet 2002. Kolhooside rajamine ja algusaastad kui ajaloopilt eestlaste elulugudes. Bakalaureusetöö TÜ etnoloogia osakonnas.

Ruusmann, Reet 2003. The Establishment of Collective Farms and Their Early Years as an Image of History in the Estonians' Life Stories. – Pro Ethnologia, no. 16, Studies on Socialist and Post-socialist Everyday Life, pp. 21–38.

Rüütel, Ingrid 2010. Muutudes endaks jääda. Valik meenutusi, artikleid, uurimusi. Tallinn: TEA Kirjastus.

Rüütel, Ingrid 2015. Saaremaa laule ja lugusid (Mis on jäänud jälgedesse I). Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Saarlane 1907a. Talukohtade kruntimine ning kunstsõnnik. – Saarlane, nr. 11, 13. märts 1907.

Saarlane 1907b. Mis oleks Saarerahval hädasti tarvis? – Saarlane, nr. 14, 3. aprill 1907.

Saarlo, Liina 2018. Sovetiseerimine kui eesti rahvusliku folkloristika konservant. – Keel ja Kirjandus, nr. 1–2, lk 136–152.

Saarte Hääl 1946. Eelteade söödabaasi rajamise talgutest – Saarte Hääl, 29. mai 1946.

Saks, Kertu 2006. Isaga koos: mälestusi Kaarel Kilvetist: jutualbum. Tallinn: Pegasus.

Sepp, Agnessa 2017. Mälestusi kolhoosist. V. Kingissepa nim. kolhoos Saaremaal. Käsikiri Agnessa Sepa valduses.

Sikk, Inge 1977. Saarlaste teatrilugu. Tallinn: Eesti Raamat.

Sirp ja Vasar 1980. Oli ja on – Sirp ja Vasar, nr. 19, 9. mai 1980.

Sirp ja Vasar 1982. Publitsistikavõistlus. Üks osa elust – Sirp ja Vasar, nr. 34, 20. august 1982.

Talguline 1946. Ühiskondlikul maaharimispäevakul – Saarte Hääl, eriväljaanne, 9. juuni 1946.

Tammik, V. 1949. Miks Valjalas ei nähta kulakut? – Saarte Hääl, nr. 31, 21. märts 1949.

Tarvel, Enn 2007. Piiskopi- ja orduaeg 1227–1572. – Saaremaa, 2, Ajalugu, majandus, kultuur. Toimetanud Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar. Tallinn: Koolibri, lk 77–142

Tuulik, Ülo 1963. Me oleme kahekümnekolmeaastased. – Sirp ja Vasar, nr. 29, 19. juuli 1963.

Vaarandi, Debora 1946. Talgud Lööne soos – Looming, nr. 10–11, Tallinn: Ühiselu, lk 1229–1234.

Vestmann, Monika 2000. Talude taasloomisest Võrumaal etnoloogi pilgu läbi. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLIV. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 135–160.

Viiding, Bernhard 1972. Üks mõte, kuidas hoida minevikku. Kas kolhoosimuuseum? – Sirp ja Vasar, nr. 9, 3. märts 1972, lk 12.

Viiding, Bernhard 1982. Valjala õpilaste uurimustööst. – Kommunismiehitaja, 29. aprill 1982.

Värv, Ellen 2006. Noored 1950.–1960. aastate Eesti NSV-s. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLIX. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 11–48.

Õpik, Elina 2007. Rootsi aeg Saaremaal. – Saaremaa, 2, Ajalugu, majandus, kultuur. Toimetanud Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar. Tallinn: Koolibri, lk 164–201.

Internetiallikad

Berta 2018a. Näärid – 31. detsember, 1. jaanuar – BERTA. Eesti rahvakalendri tähtpäevade andmebaas. <http://www.folklore.ee/Berta/tahtpaev-naaripaev.php> (21.04.2018).

Berta 2018b. Naistepäev – 8. märts. – BERTA. Eesti rahvakalendri tähtpäevade andmebaas. <http://www.folklore.ee/Berta/tahtpaev-naistepaev.php> (21.04.2018).

Berta 2018c. Emadepäev – maikuu teine pühapäev. – BERTA. Eesti rahvakalendri tähtpäevade andmebaas. <http://www.folklore.ee/Berta/tahtpaev-emadepaev.php> (21.04.2018).

Delfi 2004. Isamaaliit mustab konkurente. – Delfi, 31. mai 2004. <http://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/isamaaliit-mustab-konkurente?id=7937311> (14.04.2018).

Ellermaa, Einar 2017. Kuidas sündis legendaarne „Saaremaa valss“? – Elutark, 29. november 2017. <http://elutark.delfi.ee/raamatud/kuidas-sundis-legendaarne-saaremaa-valss?id=80327344> (01.05.2018).

ERA 2018. Eesti Rahvaluule Arhiivi küsitluskavad. <http://www.folklore.ee/era/kysitus/index.html> (02.05.2018).

Ergma, Ene 2017. Ene Ergma avalik kiri Eesti vabariigi presidendile proua Kersti Kaljulaidile | Kas kõigil tänastel lastel on õnnelik lapsepõlv? Õhtuleht, 8. oktoober 2017. <https://www.oh tuleht.ee/832699> (08.02.2018).

Erelt, Pekka & **Põlluäär**, Aivo 2016. Sõja jalus: lapsed teise maailmasõja keerises. – Eesti Ekspress, 29. juuni 2016. <http://ekspress.delfi.ee/ajalugu/soja-jalus-lapsed-teise-maailmasoja-keerises?id=74907007> (10.05.2018).

Eslas, Urve 2013. Külm ja tühjad šampoonipudelid. Eesti antropoloogi terava pilgu all. – Postimees, 1. detsember 2013. <https://arvamus.postimees.ee/2616150/kulm-ja-tuhjad-sampoonipudelid-eesti-antropoloogi-terava-pilgu-all> (08.02.2018).

Europaeus, Mikko & **Põlluäär**, Aivo 2017. Children of Wartime. Experiential Learning for Adolescents. <http://childrenofwartime.com> (01.04.2018).

Jääts, Indrek 2005. Kolhoosiajast silmaklappideta. – Eesti Päevaleht, 9. veebruar 2005. <http://epl.delfi.ee/news/arvamus/indrek-jaats-kolhoosiajast-silmaklappideta> (08.02.2018).

Jääts, Indrek 2011. Nutikas kolhoosiesimees tõi majandisse heaolu. – Maaleht, 26. mai 2011. <http://maaleht.delfi.ee/news/maaleht/elu/nutikas-kolhoosiesimees-toi-majandisse-heaolu> (13.03.2018).

Kahm, Raido 2017. Kes väärrib aasta küla tiitlit? – Saarte Häääl, 14. jaanuar 2017. <https://www.saartehaal.ee/2017/01/14/kes-vaarib-aasta-kula-tiitlit/> (08.02.2018).

Kallas, Kaja 2017. Nõukogude aegne lapsepõlv polnud helge? Ega kõike raha eest saagi. – Eesti Päevaleht, 9. oktoober 2017. <http://epl.delfi.ee/news/arvamus/noukogude-aegne-lapsepolv-polnud-helge-ega-koike-raha-eest-saagi?id=79770064> (08.02.2018).

Kalmus Kertu & **Tulk** Mehis 2018. Talgupäeval aeti kohalikku asja. – Saarte Häääl, 8. mai 2018. <https://www.saartehaal.ee/2018/05/08/talgupaeval-aeti-kohalikku-asja/> (08.05.2018).

Kesler, Ene 2017. Ene Kesleri vastus presidendile: helge lapsepõlv oli Nõukogude Eestis siiski võimalik – Postimees, 9. oktoober 2017. <https://arvamus.postimees.ee/4270157/ene-kesleri-vastus-presidendile-helge-lapsepolv-oli-noukogude-eestis-siiski-voimalik> (08.02.2018).

Kipper, Tõnis 2015. Tore, et mäletamine taas moodi läheb. – Saarte Hääl, 15. juuli 2015. <https://www.saartehaal.ee/2015/07/01/tore-et-maletamine-taas-moodi-laheb/> (12.05.2018).

Kodukoht 2001. Saaremaa valss – Kodukoht – Valjala Põhikooli õpilaste kogutud pärandkultuur, kultuuriloolised paigad, isikud, kohalood. http://www.valjala.edu.ee/kodukoht/kultuur_paigad/saaremaa_valss/ (08.05.2018).

Kokk, Aili 1997. Saaremaa mattis kolhoosikorda. – Sõnumileht, 9. september 1997. <https://www.ohtuleht.ee/8860> (18.05.2018).

Laanemets, Heimar 2012. Tähistame “Saaremaa valsi” sünnipaiga Lööne soos! – Meie Maa, 9. mai 2012. <https://www.meiemaa.ee/index.php?content=artiklid&sub=2&artid=47747> (01.05.2018).

Laanet, Ivika 2011. Sakla seltsimaja laiendamine edeneb vaevaliselt. – Saarte Hääl, 30. september 2011. <https://www.saartehaal.ee/2011/09/30/sakla-seltsimaja-laiendamine-edeneb-vaevaliselt/> (09.05.2018).

Laanet, Ivika 2015. „Saaremaa valsi“ sünnikoht sai tähistuse. – Saarte Hääl, 2. juuni 2015. <https://www.saartehaal.ee/2015/06/02/saaremaa-vals-sunnikoht-sai-tahistuse/> (08.05.2018).

Laine, Aare 2006. Sakla raadiomuuseumis lahtiste uste päev. – Saarte Hääl, 15. detsember 2006. <https://www.saartehaal.ee/2006/12/15/sakla-raadiomuuseumis-lahtiste-uste-paev/> (01.04.2018).

Laine, Aare 2008. Raadiomuuseumi uudised: Nuti makk ja Kábini krapp. – Saarte Hääl, 11. detsember 2008. <https://www.saartehaal.ee/2008/12/11/raadiomuuseumi-uudised-nuti-makk-ja-kabini-krapp/> (01.04.2018).

Laine, Aare 2011a. Muuseumi rajaja juubelil etendati varieteeprogrammi. – Saarte Hääl, 18. jaanuar 2011. <https://www.saartehaal.ee/2011/01/18/muuseumi-rajaja-juubelil-etendati-varieteeprogrammi/> (01.04.2018).

Laine, Aare 2011b. Raadiomuuseumi rajaja imetusväärased kogud. – Videvik, 19. mai 2011. <http://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=videvik20110519.1.1&st=1&l=en> (01.04.2018).

Laine, Aare 2013. 130-aastase Valjala raamatukogu ergas vaim püsib – Saarte Hääl, 2. november 2013. <https://www.saartehaal.ee/2013/11/02/130-aastase-valjala-raamatukogu-ergas-vaim-pusib/> (06.04.2018).

Laine, Aare 2017. 70 aastat kolhoosi asutamisest. – Saarte Hääl, 9. september 2017. <https://www.saartehaal.ee/2017/09/11/70-aastat-kolhoosi-asutamisest/> (18.05.2018).

Laine, Aare 2018. Pink Sakla pärandihoidjaile. – Saarte Hääl, 4. aprill 2018. <https://www.saartehaal.ee/2018/04/03/pink-sakla-parandihoidjaile/> (01.04.2018).

Lember, Ain 2013. Valjala vald tähistab „Saaremaa valsi“ sünnikoha. – Saarte Hääl, 19. jaanuar 2013. <https://www.saartehaal.ee/2013/01/19/valjala-vald-tahistab-saaremaa-vals-i-sunnikoha/> (08.05.2018).

Lember, Ain 2017. Saklas tuleb kolhoosnike pidu. – Saarte Hääl, 12. august 2017. <https://www.saartehaal.ee/2017/08/12/saklas-tuleb-kolhoosnike-pidu/> (18.05.2018).

Let's Do It 2018. Let's do it! World Cleanup Day 2018, civic movement against trash. <https://www.letsdoitworld.org/about/overview/> (13.05.2018).

Mõnikord 2017. Presidendi soovitus Eesti noortele Luksemburgis: hääletage valimistel! – Mõnikord. Luksemburgi eestlaste ajaleht, september 2017. http://les.lu/public/12_Monikord_092017.pdf (08.02.2018).

Melchior, Inge 2014. Arvustus: antropoloogiline välitöö kolhoosi teemadel – ERR kultuuriportaal, 17. märts 2014. <https://kultuur.err.ee/297652/arvustus-antropoloogiline-valitoo-kolhoosi-teemadel> (17.03.2018).

Mikovitš, Bianca 2016. Saaremaa valsil on nüüd vorm — Laimjalas avati Debora Vaarandi kuju. – Maaleht, 1. oktoober 2016. <http://maaleht.delfi.ee/news/maaleht/elu/fotod-saaremaa-valsil-on-nuud-vorm-laimjalas-avati-debora-vaarandi-kuju?id=75782251> (08.05.2018).

Piho 1996 = Piho, Mare; Leete, Art 1996. Sõle sisemus. – Postimees, 15. oktoober 1996. <http://kultuur.postimees.ee/2489041/> (30.04.2018).

Postimees 2005. Kolhoosi asutamiskoosolek ajas naised nutma. – Postimees, 21. september 2005. <https://www.postimees.ee/1499007> (12.05.2018).

Põlluäär, Aivo 2016. Teise maailmasõja üleelanud: rääkige lastele sõjast, et nad oskaksid hinnata elu ja vabadust. – Novaator, 23. juuni 2016. <https://novaator.err.ee/259204/teise->

maailmasoja-uleelanud-raakige-lastele-sojast-et-nad-oskaksid-hinnata-elu-ja-vabadust
(09.05.2018).

Põlluäär, Aivo 2017. Sakla – Youtube, 11. veebruar 2017.
<https://www.youtube.com/watch?v=NswUNM-qP80&t=4s> (24.04.2018).

Päevaleht 2001. Bernhard Viiding (In Memoriam) – Eesti Päevaleht, 16. märts 2001.
<http://epl.delfi.ee/news/kultuur/bernhard-viiding?id=50800373> (02.04.2018).

Rauniste, Vilma 2012. Saklas meenutati Eesti esimese kolhoosi sündi – Meie Maa, 22.
oktoober 2012. <https://www.meiemaa.ee/index.php?content=artiklid&sub=1&artid=50122>
(15.05.2018).

Rauniste, Vilma 2017. Aasta küla on Roobaka ja lemmikküla Kõrkvere. – Meie Maa, 4.
veebruar 2017. <https://www.meiemaa.ee/index.php?content=artiklid&sub=1&artid=74759>
(02.04.2018).

Ruus, Jaan 2012. Ood kinole nr 3 – Sirp, 3. veebruar 2012. <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/film/ood-kinole-nr-3/> (14.05.2018).

Saarejuust 2018. Saaremaa piimatööstuse ajalugu. <http://www.saarejuust.ee/saaremaa-piimatoostuse-ajalugu/> (08.05.2018).

Saarte Hääl 2008. Helju Rauniste 70. – Saarte Hääl, 12. aprill 2008.
<https://www.saartehaal.ee/2008/04/12/helju-rauniste-70/> (20.05.2018).

Saarte Hääl 2017. GALERII: Kolhoosnike pidu Saklas. – Saarte Hääl, 10. september 2017.
<https://www.saartehaal.ee/2017/09/10/galerii-kolhoosnike-pidu-saklas/> (18.05.2018).

Sepp, Agnessa 2014. Sakla Külaarengu Seltsi moodustamisest saab sel kevadel 15 aastat. –
Kaja, Valjala valla infoleht, nr. 96, märts 2014.
<http://www.valjala.ee/vald1/images/alla/vallaleht/märts14.pdf> (10.05.2018).

Sepp, Agnessa 2016a. Sakla küla. – Eesti vaimse kultuuripärandi nimistu.
https://www.rahvakultuur.ee/vkpnimistu/index.php?page=Public.Site&area_id=1&id=121
(10.05.2018).

Sepp, Agnessa 2016b. Sakla külaarengu selts. – Eesti vaimse kultuuripärandi nimistu.
https://www.rahvakultuur.ee/vkpnimistu/index.php?page=Public.Union&area_id=1&id=94
(10.05.2018).

- Sepp**, Agnessa 2016c. Talgud Saklas. – Eesti vaimse kultuuripärandi nimistu. <https://www.rahvakultuur.ee/vkpnimistu/index.php?page=Public.Knowledge&id=251> (10.05.2018).
- Sepp**, Andres 2000. Nimi „Saaremaa valss“ võib kujuneda tüliõunaks. – Meie Maa, 21. september 2000. <https://www.saarlane.ee/uudised/arhiiv/2000/09/21/1808/> (08.05.2018).
- Sikk**, Rein 2013. Saaremaa kelder varjab unikaalset raadioaparaatide kollektsiooni. – Eesti Päevaleht, 5. august 2013. <http://epl.delfi.ee/news/eesti/saaremaa-kelder-varjab-unikaalset-raadioaparaatide-kollektsiooni?id=66540294> (01.04.2018).
- Statistikaamet** 2017. Saare maakonna rahvastikupüramiid, 1. jaanuar 2017. <https://www.stat.ee/ppe-49800> (08.05.2018).
- Talvist**, Tiiu 2001. "Saaremaa valss" kõlas 14 korda soome keeles. – Meie Maa, 9. mai 2001. <https://www.saarlane.ee/uudised/uudis.asp?newsid=4688&kat=1> (01.05.2018).
- Teeme Ära** 2018. Teeme Ära talgupäev. <http://www.teemeara.ee/> (13.05.2018).
- Viiding**, Bernhard 1997a. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (1). – Sõnumileht, 4. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7055> (08.05.2018).
- Viiding**, Bernhard 1997b. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (2). – Sõnumileht, 5. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7112> (08.05.2018).
- Viiding**, Bernhard 1997c. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (3). – Sõnumileht, 6. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7162> (08.05.2018).
- Viiding**, Bernhard 1997d. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (4). – Sõnumileht, 7. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7216> (08.05.2018).
- Viiding**, Bernhard 1997e. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (5). – Sõnumileht, 8. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7275> (08.05.2018).
- Viiding**, Bernhard 1997f. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (6). – Sõnumileht, 9. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7340> (08.05.2018).
- Viiding**, Bernhard 1997g. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (7). – Sõnumileht, 11. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7394> (08.05.2018).
- Viiding**, Bernhard 1997h. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (8). – Sõnumileht, 12. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7442> (08.05.2018).

Viiding, Bernhard 1997i. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (9). – Sõnumileht, 13. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7499> (08.05.2018).

Viiding, Bernhard 1997j. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (10). – Sõnumileht, 14. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7558> (08.05.2018).

Viiding, Bernhard 1997k. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (11). – Sõnumileht, 15. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7615> (08.05.2018).

Viiding, Bernhard 1997l. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (12). – Sõnumileht, 16. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7668> (08.05.2018).

Viiding, Bernhard 1997m. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (13). – Sõnumileht, 18. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7728> (08.05.2018).

Viiding, Bernhard 1997n. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (14). – Sõnumileht, 19. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7785> (08.05.2018).

Viiding, Bernhard 1997o. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (15). – Sõnumileht, 20. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7852> (08.05.2018).

Viiding, Bernhard 1997p. Herman Kuning ehk sõjajärgse Eesti esimese kolhoosi asutamise lugu (16). – Sõnumileht, 21. august 1997. <https://www.ohtuleht.ee/7918> (08.05.2018).

Vikipeedia 2018. Sakla. <https://et.wikipedia.org/wiki/Sakla> (24.04.2018).

Ärileht 2000. Kaubamärki „Saaremaa Valss“ tahab kasutada ka sanatoorium. – Ärileht, 21. september 2000. <http://arileht.delfi.ee/news/uudised/kaubamarki-saaremaa-valss-tahab-kasutada-ka-sanatoorium?id=777689> (01.05.2018).

Ärileht 2002. E-Piim hakkas tootma Saaremaa Valsi juustu. – Ärileht, 14. jaanuar 2002. <http://arileht.delfi.ee/news/uudised/e-piim-hakkas-tootma-saaremaa-valsijuustu?id=50906657> (08.05.2018).

Äripäev 2003. „Saaremaa valsi“ auks tuleb festival – Äripäev, 27. juuni 2003. <https://www.aripaev.ee/uudised/2003/06/26/saaremaa-valsijuustu?id=50906657> (01.05.2018).

Empiirilised allikad

(Eesnimi, sünniaeg, intervjuu toimumisaeg ja -koht)

Agnessa, s. 1961, intervjuu 12.07.2017, Sakla.

Aina, s. 1938, intervjuu 26.11.2015, Sakla.

Andres, s. 1963, intervjuu 16.07.2017, Kangrusselja.

Asta, s. 1933, intervjuu 03.11.2015, 15.01.2016, Sakla.

Elgi, s. 1936, intervjuu 03.12.2015, Vana-Lõve.

Elvi, s. 1937, intervjuu 10.11.2015, 13.07.2017, Sakla.

Heldur, s. 1935, intervjuu 22.12.2016, 25.02.2017, Väljaküla.

Kalle, s. 1960, intervjuu 12.07.2017, Sakla.

Lembit, s. 1936, intervjuu 10.11.2015, Sakla.

Liivi, s. 1947, intervjuu 13.07.2017, Sakla.

Ly, s. 1966, intervjuu 16.07.2017, Kangrusselja.

Maide, s. 1940, intervjuu 10.11.2015, Sakla.

Maie, s. 1943, intervjuu 10.11.2015, 13.07.2017, Sakla.

Maie, s. 1959, intervjuu 12.07.2017, Sakla.

Saima, s. 1929, intervjuu 19.01.2016, 06.02.2018, Kuressaare.

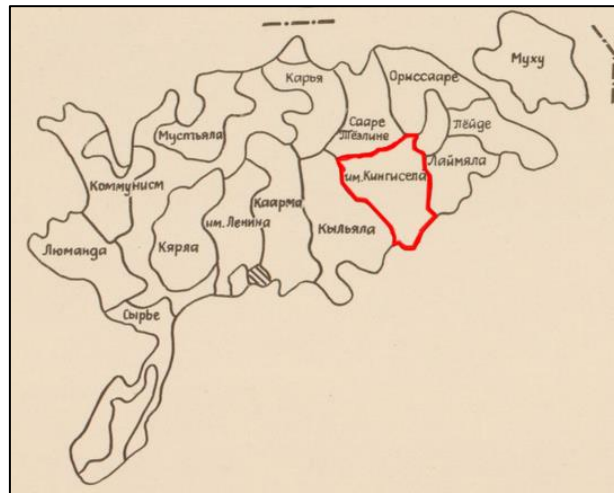
Ulvi, s. 1959, intervjuu 12.07.2017, Sakla.

Valent, s. 1933, intervjuu 26.11.2015, Sakla.

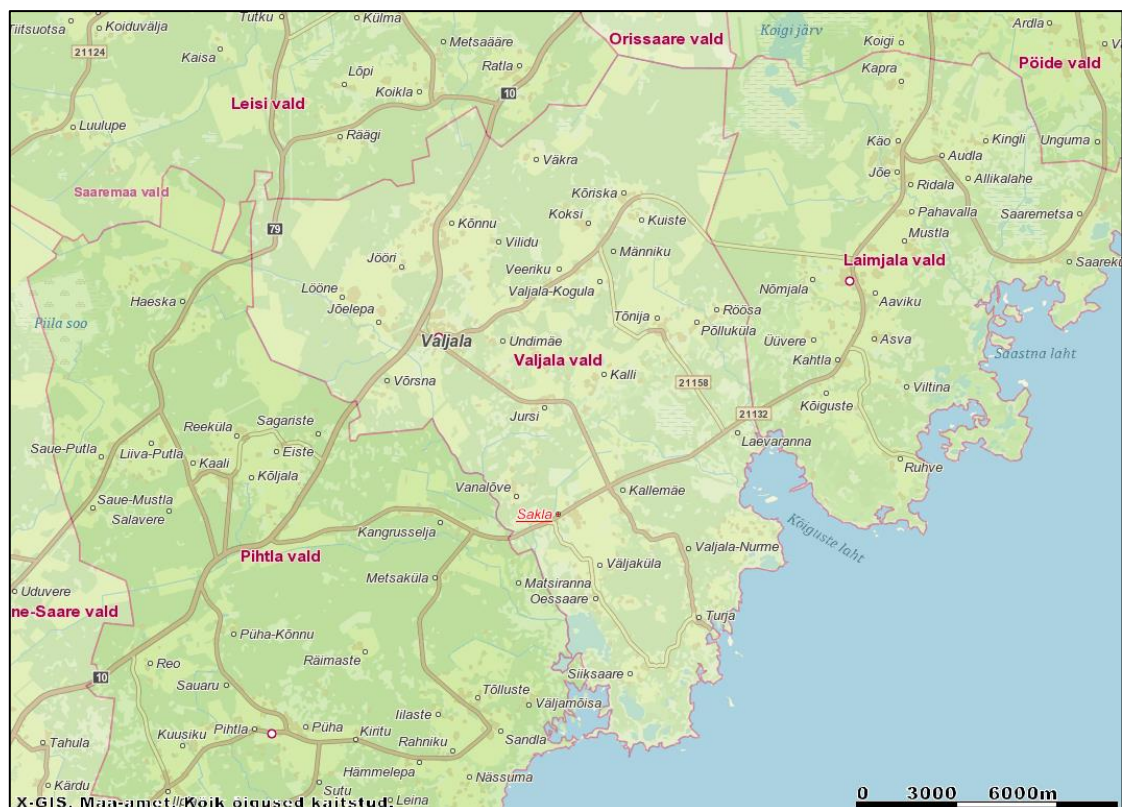
Aino Põlluääre (1927–2014) elulugu. Autori valduses.

Välitööpäevik 2015–2018, Aivo Põlluäär. Autori valduses.

Lisa 1. Kaardid ja joonised

Kaart 1. Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi asukoht ja piirid Saaremaal pärast 1976. aastat. Kasutatud Eesti NSV Põllumajandusministeeriumi 1978. aastal koostatud kolhooside ja sovhooside piiridega Eesti NSV kontuurkaarti.

Kaart 2. Asukohaplaan enne 2017. aasta haldusreformi. Kasutatud Maa-ameti kaardirakendust.

Joonis 1. Sakla muuseumi logo. Autor Mart Varik, idee Aivo Põlluäär.

Lisa 2. Fotod

Foto 1. Saaremaa esimesest põllumajanduslikust kursusest osavõtjate ühispilet Valjala kiriku taustal 1913. aastal. Pingil istuvad Aleksander Kirsch, Juhan Mõistlik, Christian Arro ja Gustav Nurm. (Gustav Nurme albumist)

Foto 2. Veski ehitustöödeks tsementkivide tegemine 1934. a. Vasakult esimene August Kindel (masinaühistu esimees), Augustin Maripuu, Herman Kuning, Eduard Vilsaar. (Sakla muuseum)

Foto 3. Linatalgud Sakla külas Mihkli talus 9.11.1932. Pillimehe taga istub Vladimir Maripuu e Välta Laet, üks kolhoosi asutamise initsiaatoreid. (ERM Fk 3006:252)

Foto 4. Lööne soo talgustest osavõtjad 9. juunil 1946. Ees paremal Asta Mets, keda peetakse „Saaremaa valsi“ linalakkneiuks. (Sakla Muuseum)

Valjala valla T. komiteele
 Naak Aleksander Mardi p.
 Valjala v. Sakla küla

Avaldus

Palun mind võimaldada astuda
 Uue-Jõeale asutatavasse põllu
 majandusliku artelli.

Oman talukohta 15 hekt, sellest
 põldu 2,80 hekt. Loomi on
 järgmiselt 1 lehma 1 hobuse
 Põllutööriistu 1 sahk
 Abielus oman 1 laps
 Kellest kodus on 1

Tahan anda oma parima
 esimese põllu majandusliku
 artelli heaks

12 aug. 1947a. A. Naak

Foto 5. Aleksander Naak'i avaldus kolhoosi astumiseks. (SM F 1724 F)

Foto 6. Kallemäe naisansambel 1947. aasta üldlaulupeol Tallinnas. Paremalt istub minu vanaema Aino Põlluäär, tema kõrval juhendaja Aksel Pajupuu. Naised kannavad omavalmistatud Valjala rahvarõivaid. (Foto autori valduses)

Foto 7. Gustav Heinrich Kiik laulab omatehtud laulu kolhoosi loomisest. Paremalt istub kolhoosi esimene esimees Herman Kuning, vasakul Heldur Niitmets. (Kuvatõmmis filmist „Saaremaa küla“)

Foto 8. Kolhoosiesemete väljapanek Sakla muuseumis. (Autori foto)

Foto 9. „Lüpsikute tants“ kolhoosi 60. aastapäeva peol Sakla seltsimaja õuel. (Avo Reino)

Lihlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Aivo Põlluäär

(sünnikuupäev: 14.12.1990)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihlitsentsi) enda loodud teose

Ühistegevus kui järjepidevuse sümbol kolhoosnike elulugudes Saaremaa Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi näitel,

mille juhendaja on *Ergo-Hart Västrik*,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, **21.05.2018**